

ЛІСТИ ДО ПРИЯТЕЛІВ

*Letters
to Friends*

РІК XIV. Ч. 157 - 158 - 159.

КНИЖКА 5 - 6 - 7, 1966.

1957 — 1958   Мистецькі обкладинки Зенона Голубця   1959 — 1960

Основник і гол. редактор 1953-1966: д-р Микола Шлемкевич †

З а р е д а к ц і ю : В. Рудко

З а в и д а в н и ц т в о : М. Шлемкевич-Савицька, Р. Савицький,
Д. Кузик, Л. Ломиш, О. Олесницький, Ом. Тарнавський.

ЗМІСТ:

Омелян Пріцак: У століття народин М. Грушевського	1
Р. Лісовий: Незримі тіні	19
Йосип Гірняк: Хоч війна, а музи не вгавають	32
Осип Данко: Проф. Дмитро І. Чижевський у нас і в чужих ..	43
Михайло Добрянський: Двадцять третій з'їзд КПРС	47
Іван Фізер: Вимушенні бездоріжжя	52
Юрій Дивнич: Дві книжки Юрія Тарнавського	60
Е. М.: Книги звідти	63
Вадим Лесич: З мистецького нотатника	64
Любов Драгоманська: Європа після довгої розлуки	68
В. Л.: XXXIV конгрес міжнародного П.Е.Н.-Клубу	75
Вадим Дорош: Нотатки з лектури	77
Етата	80

Листи до Приятелів LETTERS TO FRIENDS

Рік XIV. ч. 157-158-159

Книжка 5-6-7, 1966

Омелян Пріцак
(Гарвардський Університет)

У СТОЛІТТЯ НАРОДИНИ М. ГРУШЕВСЬКОГО

29 вересня минає 100 років від народини Михайла Грушевського. Його роль в житті українського народу надто важлива, щоб обмежитися тут до звичайних ювілейних трафаретів та фраз, або до *post factum* зроблених осудів.

Хочемо, наскільки 'на це дозволяє об'єм журнальної статті, в першу чергу розглянути його творчість і діяльність на тлі епохи та української дійсності.

I

Місце народження Михайла Грушевського, Холм, попав цілком випадково в його біографію. Його батько, Сергій (1833-1901), педагог по професії, був у той час директором холмської вчительської семінарії. Але скоро він перейшов на посаду краєвого інспектора народних шкіл на Кавказ, так що дитячі та юнацькі роки Михайло передував у Тифлісі (1869-1886).

Сергій Грушевський походив із давньої (18 ст.) священичої сім'ї, що гніздилася у Чигиринщині (Грушівський хутір), тім серді Хмельниччини, де зберігалося оспіване Тарасом Шевченком народне розуміння України, як обіцяної землі козацької свободи. Тим-то в чужому Тифлісі Михайло ріс в атмосфері козацької традиції, що підкріплювалася ще й тим, що батько Сергій був по замилуванні етнографом і співробітничав у тодішніх українознавчих публікаціях Києва. Збірки українських народних пісень Амвросія Метлинського (1814-1870), з 1854 р. та Михайла Максимовича (1804-1873) з 1827, 1834, 1849 рр., як і „Кобзар” були там настільними книжками. Очевидно, і вся тодішня українська наукова й літературна продукція була хлібом насущним у Тифліському домі Грушевських.

Названі моменти є першорядної ваги тому, що тут треба шукати ключа до розуміння однієї з основ світогляду Михайла Грушевського. У чужому але національно свідомому грузинському Тифлісі, під впливом козацьких традицій роду та українських публікацій, молодий Михайло цілком ясно визначив свою народню приналежність. У противагу багатьом своїм сучасникам, старшим і молодшим, він ніколи не був *малоросом*. Імен „Україна”, „українці” він не то, що не цурався, але послідовно і недвозначно, навіть з почуттям гордості, він їх завжди вживав.

При його величезній науковій та публіцистичній продукції, і завдяки тому, що він в один час контролював майже всі українські

видавництва — справа нашого національного імені була саме ним, Михайлом Грушевським, остаточно перерішена.

ІІ

70-ті і 80-ті роки 19 ст. в Росії, а тим самим і в Україні, — це часи з одної сторони революційних „поступових” рухів, а з другої — посилення реакції з боку держави, цебто царського уряду.

Дві російські революційні ідеології замінили одна одну. Перша — це революційне народництво (70-ті роки), що вважало, за відсутністю робітництва, основну масу населення Росії — селянство, одиночкою і природною базою всякої соціальної та політичної революції.

Хронологічно друга ідеологія — це російський варіант соціал-демократії (марксизму), т. зв. „негайний” (або „народницький”) соціалізм. Його духовий батько, Микола Гаврилович Чернишевський (1828-1889), проповідував віру в „окремий шлях розвитку Росії”, що, мовляв, перескочить через капіталізм (який тоді був ще засланий, щоб грати якунебудь ролю) і завдяки своїй селянській „общині” відразу перейде від феодального режиму до соціалістичного ладу.

Головним носієм тих революційних ідей було студентство, отже верства повна ідеалізму, але зі слабим розвитком почуття власності і з повною відсутністю практичного досвіду та знання законів продукції. (Тільки у 90-их рр. в Росії замінили студентів професійні революціонери як В. І. Ленін, але це вже були часи, коли у Грушевського його світогляд остаточно скристалізувався).

Названі російські революційні рухи перекликалися з аполітичним українським рухом київської „Старої Громади”, очолюваної істориком Володимиром Антоновичем (1834-1908). Починаючи від Кирило-Методіївського братства (1847), коли Київ перейняв від Харкова провід українського руху, українські ідеологи проповідували під впливом романтиків та соціалістів-утопістів месіяністичну віру в окремий характер українського народу. За їхнім твердженням, український народ — у відміну від поляків чи москалів — народ бездержавний, тобто такий народ, що охоче задовольняється чужою „готовою” державою. Але через те українці народ безклясовий, що складається лише із селян. Вони ж і найчистіший слов'янський народ, чужий польському аристократизму і московському деспотизму та рабству.

Тому завдання інтелігенції — виходців із „виродків”, цебто із поросійщених або попольщених вищих верств, — не українізувати свої верстви, а, відірвавшись від них, творити демократичну надбудову, якої основним завданням було б ширення освіти та просвіти серед селян, того народу раг excellence.

Теоретичну основу дістала та ідея аполітичної „народності” українського народу в творі Миколи Костомарова (1817-1885) „Дві руські народності” (1861). Думки теоретика-лінгвіста Олександра Потебні (1835-1891) про мову і народність, що показав наглядно зв’язок української „народності” з українською мовою, лягли в основу концепції „Громади” про виключну принадлежність до українського народу українських селян. Стоячи в основному на базі еволюції, київська „Громада” відкидала ідеї свого женевського емісара (від 1878) Михайла Драгоманова (1841-1895), що зв’язував українофільський (аполітичний) рух „Громади” із загальноросійським революційним (політичним) рухом. З творами Драгоманова Грушевський познайомився більше вже у львівськім періоді.

Як у Кирило-Методіївців (1847), так і у членів „Громади” Ко-заччина розглядалася як безклясова організація українського народу — селянства.

„І не любила Україна, — читаємо в «Книгах битія українського народу» (§ 72), — ні царя, ні пана, а скомпонувала собі козацтво, єсть то істес братство, куди кожний пристаючи, був братом других, — чи був він преж того паном, чи невольником, аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жадної помпи панської і титула не було між козаками”.

Реалізацію політичної свободи бачили названі круги у федерації рівних річипосполитих (у Драгоманова маємо федерацію громад), де кожна складова частина мала б свою культурну автономію.

Але тут усе таки доходило до стику з державою. Теоретик „Громади” В. Антонович уважав державу за елемент негативний в житті людських суспільств, за неминуче зло. На його думку, державна влада існує тільки паралельно з суспільством. Суспільство не повинно претендувати на участь у владі, залишаючи за собою лише авторитет громадської думки, з якою повинна рахуватися державна влада. Очевидно, Антоновичева дихотомія цілком нереальна, хіба що приймемо за нормальнє явище в історії людських спільнот паралельне існування свого суспільства (народу) і чужої влади.

Очевидно, державна дійсність 70-их та 80-их років у Росії не причиналася до ревізії таких поглядів на державу взагалі. Емський указ (1876), що забороняв українське друковане слово, репресії селян та студентів у зв'язку з розрухами, атмосфера бюрократичної деспотії чужій усякому поступові, — здавалися тільки підтвердженнями негативне відношення.

ІІІ

Серед такої атмосфери духовного центру України приїжджає до Києва з тифліської провінції повний енергії та творчого запалу двадцятилітній Михайло Грушевський. Він привіз з собою добре знання класичних та західноєвропейських мов, велику начитаність в українознавчій науковій та „громадознавчій” літературі, але заразом цілковиту необізнаність з реальним життям на Україні. Це ж була його перша свідома зустріч з Україною, яку він досі знав тільки з лекції та оповідань батьків.

У короткій автобіографії, виданій з нагоди 60-літнього ювілею (Київ, 1926), М. Грушевський признається, що тодішній історико-філологічний факультет Київського університету (1886-1890) дав йому „надзвичайно мало”. Він маєє його дуже негативними рисами і зі своїх професорів згадує лише одного Володимира Антоновича. Старший на 9 років від Грушевського Дмитро Багалій (1857-1932), що в 1876-1880 рр. мав майже тих самих професорів, що й Грушевський, уважає в 1928 р. таку критику переборщеною. Мабуть, обидва мали рацію. Тут перед нами, без сумніву, різниця особистостей. Ерудит та спеціаліст Багалій відзначався талантом і вмінням пристосуватися до всяких ситуацій та переключатися з одної світоглядової орієнтації на другу. Це навіть поширяло його горизонти. Грушевський же залишився на все життя вірним світоглядові своєї мо-

лодости, що, до речі, ніколи не вийшов поза сферу нереальної романтики та ідилії.

У Києві, в Антоновича він, зі своїм підготуванням, міг зразу практично вчитися ремесла історика, яке він і довів до досконалості. Але в ділянці світогляду він не здобув нічого нового. Одинока різниця поміж Тифлісом та Києвом полягала в тому, що там він ступіював концепції народництва „Громади” з писань, а тут дістав те саме в розмовах з Антоновичем. Коли ще візьмемо до уваги, що захоплений дослідницькою працею молодий історик всесіло пірнув у книги та документи в системі „документальної школи” і — живучи тепер хоч і на українській землі, але виключно в гетто науковців — залишився поза межами реального життя українського народу, тоді стане ясно, що перший київський період життя Грушевського (1886-1894) не приніс ніякої основної зміни. Український народ залишився для нього надалі чисто літературним поняттям.

Тісна духовна атмосфера поліційного бюрократизму та тероризму, де культурний автономізм та студентський теоретичний соціалізм уважалися вершком радикалізму, теж не могла дати молодому історику належної перспективи для оцінки варостей. Одинокою відомою йому з практики державою залишалася аномальна російська деспотія. Тут і не дивно, що він не тільки не міг поробити коректив до концепції Антоновича відносно держави, але її беззастережно сприйняв.

Заки перейти до Києва на спеціалізацію, Грушевський повинен був поїхати на студії до університетів Західної Європи, щоб там дістати здорову та ширшу перспективу на метод вивчення історії людської спільноти. При своїй матеріальній незалежності він міг би це легко зреалізувати. Яка інакша була б його „Історія України-Русі”, коли б він до неї взявся у більш зрілому віці і з крашою теоретичною базою. Це він у 1926 р. — мабуть, більш підвідомо — відчував, коли видавав Київському університетові свій тяжкий при- суд, згаданий повище.

Усе таки Грушевський — у порівнянні з Антоновичем та його іншими учнями — зробив один рішучий крок вперед. Коли в перших горизонтах дослідника не виходив поза межі проблем спеціяльної монографії або однієї доби, Грушевський дійшов до відкриття, що український народ має право на свою власну історію, незалежну від історії „Россійського государства”. Він уперше створив окрему схему історії України.

IV

З надзвичайною послідовністю і великою енергією Грушевський від самого початку своєї наукової кар'єри підпорядковував усій своїй науковій роботі та лекції ідеї наукового курсу історії України-Русі, мобілізуючи до того гіганського завдання спершу всії власні сили, а опісля сили своїх учнів, співробітників та керованих ним інститутів.

Результат того подвигу — реалізація схеми окремої історії України, що проявилася в його 10-томній „Історії України-Русі” (1898-1937) із 5-томним доповненням „Історію української літератури” (1923-1926) — перша доведена до 1658 р., друга до пол. 16 ст., — та декілька загальних курсів і оглядів історії України від початків аж до його сучасності. Найважливіший з них це, мабуть, виданий

по-російськи у трьох виданнях „Очеркъ исторіи украинского народа” (1904, 1906, 1911).

Зовнішньо „Історія України-Руси”, яку Грушевський окреслював „курсом”, це взірець наукової праці в найкращому європейському розумінні. Але передім до його „душі”, до історіософії Грушевського, що була теоретичною базою його курсу.

У своєму „Вступному викладі з історії України-Руси”, що його виголосив з нагоди перейняття катедри у Львівськім університеті (1894 р.), М. Грушевський ставить — обговорену вище, перейняту від „Громади” — ідею українського народу в центрі свого історичного досліду як єдине, моністичне зачало. Двом іншим постійним чинникам історії — території та державі він не признає особливого значення.

Народ — за Грушевським — єдиний герой історії, із своїми ідеалами й змаганнями, із своєю боротьбою, осягами та помилками. Зрозуміти його культурний, духовий та економічний стан, його бажання та ідеали — це мета історії. Державний устрій цікавий тільки тим, наскільки він впливав на стан народу, наскільки сам підлядав впливові громади та наскільки відповідав її бажанням та змаганням. І культура, продукт вищих верств народу, цікава історикові не сама по собі, але тим, що відбивається в ній із загальнонароднього.

Цій фетишизації „народу” сстався Грушевський вірним до кінця свого життя. Ось що він писав, напр., у 1920 р.:

„Я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від Кирило-Методіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади вина лежить по стороні влади, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватися з 'нею'.

Що торкається історичного процесу в Україні, то Грушевський поклав в його основу систему, що нагадує Гегелівську тріяду: тезу, антitezу і синтезу.

Тезою він окреслив княжу добу, яку — на його думку — характеризує ідея держави, що відбилося на культурнім та суспільнім житті народу такими прикметами, як християнство, культурний вплив Сходу та Візантії, витворення руського рава. Суспільно-економічна еволюція характеризується витворенням купецько-боярської капіталістично-земельної верстви, базованій на розвитку торгівлі.

Велика Руська держава з центром в Києві, отже твір український, залишалася механічним твором, який удавалося тримати в цілості тільки особистими впливами та заходами, і по кількох спробах відреставрувати цю державну систему вона почала остаточно розсипатися. Тільки завдяки чисто випадковим обставинам збереглися в нах до кінця такі більші державні комплекси, як Галичина та Волинь у другій половині 13-го та першій половині 14 ст. („Історія України-Руси”, т. 1, стор. 19; т. 3, стор. 500-501).

„За всім тим існування сеї великороджавної зв'язі політичного глибокі впливи на суспільнім і культурнім житті, зблизивши українсько-русські племена, привівши до певної одностайності елементи суспільної й культурної еволюції у них, та заложивши

під неї широкі підстави. Се, що в пізнішім розвою сих племен, при індивідуальних їх відмінах, ми знаходимо певну одність, в значній мірі було результатом існування великої руської державної системи”.

„Ахилевою п'ятою староруської культури й культурного життя взагалі було те, що вони опиралися тільки на верхню меншість, яка домінувала в суспільноті... Суспільно-політичний устрій, на котрім опирава свою силу й вплив ся верхня меншість, а посередно опиравася й культура, був широким народним масам більше несимпатичний як симпатичний”. ... Та верхня меншість, не маючи опори в сих масах, не мала при тім і стільки свідомості й активності, зрештою — й сили, аби удержати в своїх руках суспільність, коли захитається політична будова” („Історія України-Русі”, т. 3, стор. 500, 502).

Перехід від тій доби у другу, антирезу, характеризується в економічній сфері привileйованням вищої верстви і поневоленням нею народньої маси. Привileйована верства відривається від маси, суспільне життя підпадає під німецький та польський вплив. Це доводить до антагонізму і боротьби мас проти тій привileйованої меншості, що находить вислів у культурно-релігійному і національному русі, та у збройнім козацькім русі, що стояв у зв'язку з колонізацією східно-південної України, на Подніпров'ї з кінцем XVI в. („Історія України-Русі” т. 1, стор. 19-20).

Сама антиреза, друга, козацька доба — це апогей історії народних мас як народу, бо тоді український народ вперше виступає активно творцем своєї долі. Це „історія народньої боротьби з ворожим суспільно-економічним устроєм, для його повалення й зреформування суспільних відносин відповідно народнім ідеалам справедливості”.

„Се велика трагедія народного життя, де вперше на пам'яті історії український народ виступає активно творцем своєї долі життя, зривається до боротьби на життя й смерть за здійснення своїх мрій і бажань, але по вікових напруженнях облитий кровю, знесилений в боротьбі з непереможними перешкодами, упадає на бойовиці, на розбитих надіях і мріях”.

„Крізь слабку основу нового суспільно-політичного ладу пробиваються нестримно старі течії класового устрою і литовсько-польського права та розбивають і руйнують підстави нового ладу. Останні відгомони могутнього руху, політичного і національного відродження тихо гаснуть під загальною реакцією, доповняючи загальний образ повного занепаду”. Але „без сумніву се велике, ні в з чим не зрівняне потрясення, пережите українським громадянством і масами, викликало велике піднесення самопочуття — індивідуального і колективного. Громадянство і маси жили сим піднесенням потім довго, віками, і в нім треба шукати зав'язків різних пізніших соціальних і культурних явищ, які надають новий характер українському життю” („Історія України-Русі” т. 1, стор. 20; т. 7, стор. VII-VIII; т. 1, стор. 20; т. 9, стор. 6-7).

Ці дві доби життя українського народу, теза (княжа доба) і антиреза (козацька доба) „доходять до синтезу в столітті українського відродження” (19 ст.). „Народні змагання відновлюються й прояс-

нюються в світлі поступових європейських ідей та присвоюються новою інтелігенцією, що з'явилася на тім новім ґрунті під впливом поступових ідей. Культурні елементи лунаються з національними і суспільно-політичними змаганнями попереднього бурхливого періоду, і на місце оружної розпочинається культурна боротьба для осягнення ідеалів, що в'яжуть в один організм 'народні маси з тою новою інтелігенцією' („Історія України Русі”, т. 1, стор. 20).

Як колись за Козаччини піднесення народніх мас, — так тепер культурно-освітня діяльність інтелігенції і є змістом 'нової доби історії України.

V

Ставлячись з належним респектом до монументального життєвого твору Грушевського, українська історіографія різних напрямків — ще за життя Грушевського — не могла не добавити в нім серйозних недоліків, що виникли з його світогляду.

Один із найталановитіших учнів Грушевського Степан Томашівський (1875-1930) у своїй „Українській історії” (Львів, 1919), що обіймає часи до 1569 р., ставить в центрі уваги саме ідею державності як свого роду відповідь на концепції відповідників томів „Історії” Грушевського.

Старий товариш Грушевського зі школи Антоновича, цитований вище академік Д. Багалій, що після революції перейшов на позиції соціялістичного матеріалізму, цілком слушно закидає Грушевському, що він ідеалізує Козаччину в стилі романтиків першої половини 19 ст.

„Козацтво все таки було, — він пише у своєму „Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті” (Київ, 1928, стор. 86), — лише одним із станів тодішнього суспільства і це треба сказати... і про часи Хмельниччини, коли велике число люді з інших станів — „селянського й міщанського” — записувалося в козаки, і далі про гетьманщину взагалі. Щоб мотивувати свій погляд на таке значення Козаччини, як центрального чинника тодішнього історичного процесу, М. С. Грушевський посилається на його виключний інтерес для сучасного українського історика та на традицію, але з цим не можу погодитися й гадаю, що з традицією сучасному історикові треба вже порвати, відмежуватись від меморіалу 1621 року, і це повинен зробити історик національний, і тим паче історик-соціолог, бо в такій виключності, на мій погляд, не буде історичної перспективи, бо не треба забувати, що силу козацтву в його боротьбі з феудально-шляхетським устроєм надавало селянство, а без нього козацька верства перетворювалася, як це було за розквіту козаччини — за Сагайдачного — на привілейний стан, що боровся лише за свої привілеї. Так було і в козацьку революцію за Хмельницького. Та й саме козацтво не являло собою з соціально-економічного погляду єдиної класи, і серед нього самого відбивалася гостра класова боротьба, на яку М. С. не звертає відповідної уваги. А настав час, коли конче потрібно простежити розклад серед самої козацької верстви і на Подніпров'янщині, і на Запоріжжі. Трудно говорити, як про окремий стан, і про інтелігенцію тих часів”.

У своїх монографіях із доби Хмельницького Вячеслав Липинський (1882-1931) показав наглядно, що для зрозуміння Хмельницького та його співробітників — треба розуміти концепцію самостійної держави взагалі. Через те держава Хмельницького залишилася для Грушевського тільки Хмельниччиною, „сею чистою історією Саула, що, мовляв, пішов шукати заблуканих ослят свого батька і надібав королівство. Хмельницький і Ко. пустилися поправляти свої соціальні позиції в Річипосполитії і непомітно проробили з народними масами — міщанськими, селянськими і дрібно-інтелігентськими — ту величезну революцію, що стала підставою нової України і перерисувала карту Східної Європи. Проробили непомітно для себе, не хотячи тоді революції, і цілком не здібні були порахуватися з її значінням і наслідками” („Історія України-Русі”, т. 9, частина 2, стор. 1501).

VI

Грушевський запвидко працював, щоб мати змогу передумати написане, корегувати суперечності поміж своєю історіософічною концепцією та мовою фактів, оперувати стислою термінологією. Подамо тут два приклади.

Не зважаючи на своє негативне відношення до держави, він узaleжнює постання українського народу від факту існування Київської держави. При тому робить це аподиктично. Але, як відомо, Київська держава обіймала не тільки пізніші українські племена та організації, а ще й інші східно-слов'янські та не-слов'янські: іранські, балтійські, тюркські, скандинавські та фінські. Саме дуже важливі питання: чому одні слов'янські і не-слов'янські групи стали українськими, а інші не стали; чому саме ті, а не інші; як довго цей процес формування тривав, як він переходив і коли закінчився, — залишилися поза межами зору Грушевського. Улюблений термін Грушевського „народні маси” — це чисто літературна романтична величина, невловима для точного досліду. Ось, напр., в козацьку добу — він ідентифікує цей термін то з козацьким рухом, то з „міщанами, селянами і дрібно-інтелігентами”.

А як відомо, не тільки в математично-природничих науках, але теж і в гуманістичі, ясність і точність термінології є базою всякої наукового досліду і прогресу.

Але найбільш трагічним (і в практичних результатах!) був факт, що Грушевський не зміг виробити собі ока для основних фактів сучасного йому життя.

Він нагадує геніяльного митця великого полотна та портретиста, який так пірнув у студії мистецтвознавства, що в своїх творах рішив не вживати моделів; при тому він ще був дальтоністом і не розрізняв головних фарб.

Дослідник історії України 19 ст. мусить уважати це за свого роду непорозуміння, коли Грушевський історію того переломового століття зводить до історії культурно-літературного руху, цебто до діяльності інтелігентів, що в різні десятиліття мали свої означення: „хлопомани”, „українофіли”, „свідомі українці” і т. д., і на початку 20-го ст. могли бути з більшою або меншою точністю ідентифіковані із 6000 передплатників щоденника „Рада”.

У двох останніх десятиліттях 19 ст. не могли історики не бачити,

що їх століття це епоха індустріальної революції в цілій Європі, включаючи Україну.

У зв'язку з цим треба спеціально підкреслити, що не чужий капітал — а ініціатива, підприємливість та енергія самих українців зайніціювала в нас нову добу.

А що важливіше, ініціатива виходила не тільки від синів колишньої козацької старшини, а тепер т. зв. „поміщиків”, як, напр., конотопського поміщика Кандиби, що в 1841 р. оснував першу фабрику сільсько-господарських машин, парових котлів та ткацьких станків, — але й з кругів кріпаків та рядових козаків. Бо українське село 19-го ст. це не літературні „народні маси”, а вже зрізничковане суспільство. Воно не обмежувалося до „садка вишневого коло хати” та долею забитих „Іванів без долі” та Катерин, що ждали бездільно, плачуши, на українофільських месів.

Як приклади наведу дві кріпацькі сім'ї та одну із козацьких низів.

Брати Яхненки та Симиренко, кріпаки зі Сміли черкаського по-віту, викупившись із кріпацтва, зайнялися торгівлею промислових виробів, арендували млини в Смілі та Умані, вели гуртову торгівлю хлібом і худобою. На початку 40-их рр. вони заснували промислову фірму „Брати Яхненки і Симиренко”, що збудувала в селі Ташлику (Черкаська область) першу на Україні парову цукроварню. У 1848 р. названа фірма (керівники її були Кіндрат Яхненко, 1783-1863 та Хведір Симиренко, 1780-1867) заснувала поблизу села Млієва (Черкаська область) цукровий і машинобудівельний заводи. На машинобудівельному заводі фірми вперше на Україні був збудований річковий пароплав з металевим корпусом. Цей пароплав із двигуном в 100 кінських сил, що його ці колишні кріпаки назвали „Українець”, був спущений 1861 р. на Дніпро.

Цікаво прослідити історію одної такої сім'ї. Як приклад беру сім'ю Симиренків.

Федір Симиренко мав двох синів: Платона (1821-1863), що фінансував 1860 р. видання „Кобзаря” Шевченка, та Василя (1835-1915), одного з найбільших українських меценатів. Він був одним з головних грошодавців на потреби Наукового Т-ва ім. Шевченка, підтримував грошово головний український історичний журнал „Київська Старина” (1882-1907) та її наслідницю „Україну” (від 1907 р.), „Літературно-науковий Вістник”, „Раду”, і т. д.; він же заснував і утримував на свій кошт один з кращих українських народніх театрів.

Син Платона Лев (1855-1920) — видатний український помолог і плодовод, створив одну із кращих в світі колекцій плодових культур у своєму маєтку Млієві (Черкаська область).

Син Лева Володимир (1891-1943), продовжував традиції батька в ділянці садівництва, заснував у 1921 р. відому Млієвську дослідну станцію садівництва, організував „Всеукраїнську помологічну книгу” і т. д.

Брати Артем (помер 1873) та Микола (1820-1903) Терещенки, виходці із бідних козаків-торговців міста Глухова, розбагатівши на постачанні для держави корабельного лісу та торгівлі хлібом, цукром і худобою, оснували в середині 19 ст. „Товариство братів Терещенків” з головною кінторорою в Києві. Товариство вело велику гуртову торгівлю цукром на внутрішнім і світовім ринках і скоро стало в ряди найбагатших підприємств країни.

Микола Терещенко подарував 2 мільйони карбованців на київську політехніку (1878), будинок київського історичного музею (1899) та на зразкову міську школу в Києві.

Але в системі „українських мас” Костомарова-Антоновича, перейнятій беззастережно Грушевським, не було місця для українських капіталістів, навіть коли вони були виходці з ідеалізованого ними „села”. Вони, ті піонери нової України, та інші подвиги, залишилися поза межами схеми „Історії України-Русі” Грушевського, хоч завдяки їх грошам і жертвенності (і жертвенності другої верстви, що й вступ до статусу українства не дозволявся: „поміщиків”, про що нижче) Антонович і Грушевський творили українську історичну науку.

VII

Якщо б ми не мали (а ми її маємо!) стовідткової певності щодо чистоти характеру та святости інтенцій Костомарова та Антоновича, то мусіли б дійти до страшного висновку, що ці чужі поміщики створили скросну спеціально для українського народу концепцію, щоб його повсякчасно тримати в аномальному та недорозвиненому стані уніфікованої кляси селян („народніх мас”) поза межами часу і простору.

Але теорія українського „народництва”, як її розвинули Костомаров і Антонович, це не ворожа інтрига, а — може і ще гірше — це явище патологічне.

Вона опирається в основному на комплексі винуватості представників „панських” верств на Україні: Костомаров — російської, Антонович — польської, супроти т. зв. „народніх мас”.

У своїй засліпленості ренегатів своєї верстви та жертвеній відданості неофітів з однієї сторони, а в нереалістичній ідеалізації селянства („народніх мас”) з другої, вони затратили цілковито критерії реальності і створили міт про „окремий характер українського народу”, про зраду українських вищих верств і т. д. До речі, поодиноким представникам стану „поміщиків” вступ до ексклюзивного клубу „українофілів” поручався тільки після попереднього зірвання зв’язків зі своєю верствою.

У дійсності український народ і по упадку козацької держави був нормальним народом. Це були не тільки селяни („народні маси”) із інтелігентською надбудовою т. зв. „свідомих українців” — а різні прошарки вільних і (до 1861 р.) невільничих селян, різні кляси міщан і робітників, та свої таки вищі верстви: т. зв. дворянство (поміщики — потомки козацької старшини) та нова нарastaюча верства промисловців-капіталістів.

Що ступінь національної свідомості тих різних соціальних груп був різний, і що світогляд продукуючих вищих верств різнився від світогляду непродукуючих інтелігентів — це не метафізика „окремого характеру українського народу”, а самозрозуміле явище, зобумовлене конкретними історичними даними, явище відоме з історії інших народів.

Візьмім, як приклад, балтійсько-німецьку вищу верству, т. зв. „балтійських баронів”, що, живучи — як і українські вищі верстви — в системі феудальної російської імперії, були беззастережно вірні та лояльні своєму суверенові — російському імператорові, але разом

з тим вони були прив'язані до своєї німецької мови та культури. Ніякому німецькому історикові ніколи не прийшло б до голови уважати балтійських німців зрадниками німецького народу тому, що вони в ім'я згаданої вище лояльності до російського імператора у воєнних зустрічах російської держави з німецькою державою боролися на стороні першої.

Українські вищі верстви, увійшовши по втраті своєї держави в склад російського дворянства, не могли діяти інакше, як погоджувати свою вірність російському імператорові зі службою для свого народу. І тут усіякий безсторонній дослідник мусить признати, що вони вив'язалися із того нелегкого завдання близкуче.

Наше відродження у 19 ст. було б неможливе, якщо б наші вищі верстви, старі і нові, були в дійсності цілковито денационалізованими „відродками”.

Бо відворотна сторона медалі успіхів відродження — це власне жертвеність українських вищих верств.

Наша звичайна схема при трактуванні фактів нашого відродження така:

В році такім-то був виданий твір А письменника Б, появився науково-літературний журнал В видаваний науковцем Г, в місті Д відкрився історично-етнографічний музей і. т. д.

При тому звичайно забувасмо, що на те, щоб дані факти могли заіндувати, був потрібний капітал. Звідки бралися гроші на ту величезну культурну роботу? Професійні „свідомі українці” капіталу не продукували!

І тут без перебільшення мусимо відповісти, що всі ті успіхи сталися завдяки готовості помогти, жертовності, старанням і грошам тих верств українського (все таки!) народу, яких корифеї нашої історіографії Антонович та Грушевський так покривдили, залишивши їх — як верстви — поза рамками українства.

Кожна культурна нація, ще не затратила критеріїв для вартостей, могла б гордитися ними.

Українське відродження почалося на території колишньої Гетьманщини. Досліди проф. О. Оглоблина воскресили перший, Новгород-Сіверський центр „Людей Старої України”. Із того круга колишніх старшин Гетьманської держави та їх синів вийшла „Історія Русів”. Звідти походив Київський губернський маршал Василь Капніст (1757-1823), що в 1791 р. пробував знайти допомогу Прусії у визвольній боротьбі України.

Другий центр українського відродження — Харків, став можливим завдяки заснуванню там у 1805 р. першого в Україні університету нового типу. Але ж сам університет був заснований завдяки ініціативі та жертовності поміщика, вченого та універсального винахідника Василя Каразина (1773-1842), слушно прозваного сучасниками „українським Ломоносовим”, коштом місцевого дворянства та купецтва.

Полтавський поміщик князь Микола Цертелев (1790-1869) видав 1818 р. першу збірку українських народніх дум та пісень.

Майже всі літературні видання початку нашого відродження фінансували чернігівські поміщики, історик та меценат Василь Тарновський-старший (1810-1866) та Григорій Галаган (про нього нижче), що теж брали близьку участь у скасуванні кріпацтва.

Протекторами та друзями Шевченка були головно українські поміщики. Назву тільки кілька імен:

Генерал князь Микола Репнін-Волконський (1778-1845), тодішній „губернатор Малоросії” та його дочка Варвара (1808-1891); згаданий вище поміщик Василь Тарновський старший та його син Василь Тарновський молодший (1837-1899); останньому належала найбільша збірка рукописів, малюнків, листів Шевченка та документів, яку він 1897 р. подарував основаному ним же Чернігівському історичному музеєві.

Поміщики з конотопського повіту, брати Лазаревські: Василь (1817-1890), Михайло (1818-1867), Федір (1820-1890) та наймолодший пізніший історик Олександр (1834-1907), що був найкращим знавцем Гетьманщини і „Людей Старої Малоросії”;

Накінець: поміщики з чернігівського повіту Андрій Лизогуб (1804-1864) та Олександр Капніст (1796-1869), син Василя.

Друг Шевченка і один із організаторів Кирило-Методіївського братства, поміщик із Чернігівщини Василь Білозерський (1825-1899) видавав у Петербурзі перший українознавчий журнал „Основу” (1861-1862).

Дві інституції створили базу для розвитку археографічної науки в Києві, а тим самим і для історичної „документальної” школи Антоновича:

1) „Тимчасова комісія для розгляду давніх актів”, що постала 1843 р. завдяки зусиллям поміщика з Новгород-Сіверського повіту Михайла Судієнка (1803-1874), історика з замілування;

2) „Південно-західний відділ імператорського географічного товариства” (діяло від 1873 р.), що його головою та меценатом був чернігівсько-полтавський поміщик Григорій Галаган (1819-1888).

Заснування „Наукового Т-ва ім. Шевченка” та його наукова й видавнича діяльність стали можливими завдяки пожертвам поміщиків Єлизавети Милорадович-Скоропадської (1832-1890), Михайла Жученка (1840-1880), фабриканта Василя Симиренка (1835-1915) та інших „виродків”.

Українські поміщики Олександр Лашкевич (1852-1889) і згаданий вище Василь Тарновський молодший (1837-1899) та фабрикант Василь Симиренко давали гроші на видання органів української історичної науки в Києві: „Київську Старину” (1882-1907), „Україну” і т. д.

Перша щоденна газета українською мовою в Києві „Рада” (від 28 вересня 1906 до 2 серпня 1914) видавалася головно на гроші поміщика Світлана Чикаленка (1861-1929), м. ін., теж і фундатора Академічного Дому у Львові.

(Але ж українець з Конотопу на імперській службі генерал Михайло Драгомиров (1830-1905), відомий теоретик військової науки, в час свого перебування в Києві як генерал-губернатор (1898-1903) охороняв В. Антоновича перед царською поліцією.)

Фундаторами, мабуть, чи не всіх визначних українських музеїв були поміщики та капіталісти українського походження або із по-українцінгих родів:

Богдан Ханенко (1849-1917) — Київський Музей Мистецтв;
Андрій граф Шептицький (1856-1944) — Львівський Національний Музей;

Василь Тарновський молодший (1837-1899) — Чернігівський Історично-етнографічний Музей;
 Катерина Скаржинська — Полтавський Історично-етнографічний Музей;
 Олександер Поль (Pohl; 1829-1930) — Дніпропетровський (Запорізький) Археологічно-історичний Музей;
 Барон Хведір Штейнгель (1870-?) пізніше посол Української Держави в Берліні) — Волинський Археологічно-історичний Музей в Городку на Волині;
 Микола Шутуров (1843-1901) — Глухівський Етнографічний Музей;
 Віктор Гошкевич (1860-1928) — Херсонський Археологічно-історичний Музей.

Очевидно, наш список, наведений тут тільки як ілюстрація, далеко не повний! Ми обмежилися назвати тільки деяких меценатів та протекторів українського „руху”, не називаючи тих представників вищих верств, хто сам став діячем культури. А між ними були такі імена як подружжя Куїшів: поміщик Пантелеїмон (1819-1897), що на „досвіті” незрозумілий сучасниками не втомно карбував українську мову, щоб зробити її здатною для вживання у вищій сфері літератури й науки, і його дружина поміщиця Олександра Білозерська (1822-1911), відома в українській літературі як Ганна Барвінок, та династія поміщиків Косачів-Драгоманових, що видала цілу низку великих постатей на чолі із Ларисою Косач (1871-1913) — Лесею Українкою нашої літератури.

VIII

Ми навели повищі дані цілком свідомо в ім'я історичної правди, як свого роду реабілітацію тих, що як суспільна верства 50 років тому закінчила своє існування, саме у статті присвяченій Грушевському. Бо саме він і свою науковою, і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної та фізичної ліквідації української аристократії,*) що одинока була спроможна творити самостійну державу в добу наших визвольних змагань. Вона ж бо мала за собою практичний досвід цілої низки поколінь і в державній і в господарській сферах, займаючи в системі російської імперії з одної сторони керівні пости в імперському маштабі, з другої сторони як місцеві земельні діячі (повітові, губернські маршали і т. д.) та організатори місцевих підприємств.

При тому я далекий від того, щоб ідеалізувати українську чи всяку іншу земельну (чи промислову) аристократію.

Але кожна аристократія має те, що вона не є явищем ефимерним, а таким, що має спосібність вrostати в землю і, зв'язавшися з нею, творити моральні, естетичні, культурні та матеріальні цінності, традицію, що власне є передумовою всякого нормального існування народу як нації.

*) З браку місця, на жаль, не можу тут зайнятися верствою українського заможного селянства („куркулями”), базою української культури на селі, яких з тих самих причин зустріла та сама доля, що і земельну аристократію.

Як ілюстрацію складного процесу поставання земельної аристократії на Україні та її росту в землю — я подаю деякі дані про два роди, один чужого, а другий свого „народнього” походження, що з’явилися на історичній арені в переломові часи української історії, в добі визвольних змагань гетьмана Мазепи (1687-1709).

Основники „династій” — це типічні авантюристи, шукачі легкої наживи; українські (або інші) національні або державні інтереси були ім цілком чужі. Вони дійшли до значення вже після упадку Мазепи, прислужуючись Петрові I в його ліквідації державної самостійності Гетьманщини.

Десь під кінець 17 ст. прийшов із Сербії жid Марко Аврамович (помер в 1712 р.) зі своїми дітьми шукати щастя в Гетьманській державі. Він сам став орендарем, але його діти, що приняли прізвище Марковичів — зробили велику кар’єру. Незабаром два його сини стали сотниками, — Андрій (1674-1747) глухівським, Хведір (помер 1734) прилуцьким, — а дочка Настя (1671-1729) вийшла (1701 р.) заміж за старого вдівця Івана Скоропадського (1646-1722), тодішнього генерального осаула — і тим самим впровадила рід Марковичів до аристократії Гетьманщини.

Після розриву Мазепи з Петром I, 62-літній Іван Скоропадський став гетьманом (1708-1722) і його молода енергійна жінка („Гетьманиха Настя”) використовувала своє становище, щоб улаштувати своїх братів. Так Андрій скоро став прилуцьким полковником (1714-1727); свій військовий уряд він використовував безоглядно для власного збагачення і, вживаючи всяких засобів, оволодів величезними посіlostями. Це довело до скарг і протестів населення, так що новий гетьман Данило Апостол (1727-1734) — що сам мав ще й особисті порахунки з Марковичами — поробив заходи, щоб Андрія увільнили з посади. Це не було легко, бо по упадку Мазепи призначення полковників лежало вже в руках царського уряду, що, очевидно, більше довіряв чужинцям, ніж місцевій козацькій старшині. Правда, Андрій мусив уступити, але вже в 1729 р., при помочі підкупства та впливів своєї сестри, бувшої „гетьманихи”, він став першим міністром фінансів Гетьманщини („генеральним підскарбієм”).

Син Андрія Яків (1691-1770) вже одержав освіту в Київській Академії, де його вчителем був славний Теофан Прокопович. Він — одружений з дочкою Павла Полуботка Оленою — займав високі посади в Гетьманській державі: бунчуковий товариш, лубенський полковник, врешті генеральний підскарбій (1740-1762). Якова уважали його сучасники за одного з найбільш освічених людей. Він усе своє свідоме життя вів щоденник („Днівні записи”, 1717-1767; 10 томів), що являється одним з найважливіших джерел для історії України 18 ст., повний історичних, громадських, економічних, культурних, а навіть метеорологічних відомостей. Там маємо плястично представлена життя та побут козацької старшини, її взаємин з підлеглими селянами, гонитва за багатством, а також стан торгівлі, ремесел, сільського господарства і т. д.

Два внуки Якова (від сина Михайла, 1752-1829) Яків (1776-1864) та Олександер (1790-1865) вже заслужені українські історики й етнографи, що збирали та видавали (на свій кошт!) цінні матеріали. Перший видав, м. ін., знамениті на свої часи „Записки про Малоросію, її жителів та виробництва” (СПб. 1798), а другий, чернігівський губернський маршал, заслужився як автор „Опису Малоросії” та

низки творів із етнографії та землевласництва на Україні. Він теж видав у скороченні щоденник свого діда (1859 р.). Крім того, Олександр Маркович запропонував 1852 р. проект звільнення своїх селян з правом викупу землі, який однаке був відхиленій царським урядом.

Лінія другого сина Андрія Марковича, Семена (пом. 1738), що був роменським сотником, дала Україні Опанаса (Васильовича) Марковича (1822-1867). Він був пра-правнуком Семена через Івана Семеновича (помер б. 1804), Івана Івановича (помер б. 1796) та Василя Івановича (1780-1842).

Закінчивши 1846 р. Київський університет, Опанас віддався цілковито українській громадській та науковій діяльності. Визначний етнограф та музикант (написав, м. ін., музику до п'єси І. Котляревського „Наталка Полтавка”) він грав керівну роль в Кирило-Методіївському братстві і був засланий в Росію до міста Орел (1847 р.). Там він познайомився та оженився (1851 р.) із талановитою росіянкою Марією Олександрою Вілінською (1834-1907), що під впливом свого чоловіка стала писати українською мовою свої літературні твори. Таким способом українська література дісталася Марка Вовчка (її літературний псевдонім), творця української прози, що її Шевченко називав свою „єдиною донею”. Можна б додати: в її особі російський народ віддав українському народові свій довг, а саме за Миколу Гоголя, творця російської прози.

Пра-правнук прилуцького сотника Федора Марковича (помер б. 1737 р.) — через Андрія Федоровича (помер 1778 р.), Івана Андрієвича (1747-1814) та Андрія Івановича (1781-1831) — Микола (Андрієвич) Маркович (1804-1860) ціле своє життя посвятив історії „Малоросії”, збираючи архівні та рукописні матеріали. Його цінна колекція писаних пам'яток переховується тепер у Румянцевському музею в Москві під назвою „Марковичевського архива”. Його основна праця це п'ятитомна „Історія Малоросії” (Москва, 1842-1843), по нині не втратила цінності ізза матеріалів, поданих у тритомних „Додатах”. Цей твір був, крім „Історії Русов”, головним джерелом історичних відомостей Шевченка.

Син Миколи, Андрій (1830-1907), член російського сенату, був в 1898-1907 рр. головою „Товариства допомоги українцям-студентам вищих шкіл у С.-Петербурзі ім. Шевченка”. Використовуючи свою високу позицію, він виклопотав дозвіл використати Шевченкові рукописи в архіві департаменту поліції і таким чином уможливив філологові Василеві Доманицькому (1877-1910) здійснити перше повне видання „Кобзаря” (1907 р.).

Неграмотний виходець із „українських мас” Гнат (Іванович) Глаган (помер 1748), ніяк не може вважатися симпатичною фігурою. Він почав свою кар'єру 1706 р. як полковник на Запоріжжі, а опісля (1708 р.) як охочекомонний полковник на службі гетьмана Мазепи. Дуже скоро він перейшов на сторону Петра I (1708) і своєю зрадою допоміг Москві здобути Запорізьку Січ (1709 р.), за що одержав від Петра I високий уряд полковника в системі Гетьманщини, спочатку чигиринського (1709-1714), а опісля прилуцького (1714-1739). На тій посаді він виявив велику ненаситність, використовував усі засоби включно з доносами для особистого збагачення, не зупиняючись перед страшними здирствами простих козаків, із яких сам недавно вийшов.

На посаді прилуцького полковника (1739-1763) замінив його син

Григор (1716-1777 р.), що вже почував себе зв'язаним із інтересами своєї гетьманської держави. Внук Григора Павло (1793-1834) — син бунчукового товариша Івана Григоровича (помер б. 1798), почесний інспектор повітової школи в Козелецьку, мав високо вироблений мистецький смак. Відомий архітектор того часу Павло Андрійович Дубровський збудував для нього в 1829 р. в його маєтку Сокиринцях (Чернігівська область) палац, що являється одним з найкращих зразків класицизму на Україні. Цей „дім Галагана” існує по сьогодні. Під час революції 1917 р. і в пізніші часи, місцеві селяни з віячності для його сина, Григорія Галагана, зберегли дім. Цей Григорій Галаган (1819-1888), визначний меценат української культури та суспільний діяч, заслужився, як добрий етнограф. Близький співробітник М. Максимовича, А Метлинського, Шевченка, Куліша, він підтримував грошово українські видання, брав визначну участь у визволенні селянства з кріпацтва, обстоюючи інтереси селян. У своєму маєтку в селі Сокиринцях Григорій Галаган оснував уперше на Україні селянське позичкове товариство.

На окрему згадку заслуговує основана ним 1871 р., на зразок англійських коледжів, вища середня школа в Києві, що він й назвав „Колегією Павла Галагана”, на честь свого передчасно померлого сина (1853-1869). Ця зразкова школа, відома з ліберального наставлення, була однією з найкращих в Україні (1871-1920). В ній вчилися, м. ін., поет, орієнталіст та славіст академік А. Кримський (1871-1942) та пізніший президент Української Академії Наук ботанік Володимир Липський (1863-1937). В рр. 1885-1886 в колегії гостював Іван Франко.

IX

Підсумовуючи, ми доходимо до такої оцінки Грушевського як історика:

1. Завдяки природному талантові, досконалому володінню ремеслом історика та прекрасному знанню джерел усіх епох історії України, Грушевський, опираючись на здобутках київської історичної („документальної“) школи Антоновича та на дослідах своїх сучасників, заповнив своїм власним монографічним дослідом прогалини, що на них натрапляв, і таким чином зв'язав поодинокі цеглини в одну величаву будівлю: курс „Історії України-Руси“.

2. Його сила лежала саме у творенні тих нових цеглинок та у збиранні й доповненні існуючих. Грушевський залишився на завжди феноменальним дослідником, що в один і той самий час був і медієвістом, добре обізнаним з археологією, етнографією та літературою, і знавцем козацької та нової доби. При тому він виявився знаменитим археографом, що відкривав, видавав та інтерпретував джерела усіх діб нашого минулого.

3. Однаке, не діставши в тогочаснім Київськім університеті ширшого історіософічного світогляду, він дав науці курс історії України з перспективи народників 70-х рр., якого теоретична база вже в часи написання була застаріла.

4. Не зважаючи на те, що він усе своє творче життя слідкував дуже уважно за розвитком дослідів у світовому об'ємі та відзначився величезною ерудицією у всіх ділянках гуманістичних наук, головно в соціології, Грушевський не мав творчих спосібностей, що уможли-

вили б йому конфронтувати здобуту в молодості теорію з дійсністю та новими здобутками науки про людину, та проробити потрібні корективи у своєму світогляді. Він ніколи не спромігся на переломовий крок, що його зробив Дмитро Антонович (1877-1945), син Володимира, основник РУП-у.

5. Його творча візія була спрямована тільки в один напрямок: первісного громадянства. Тимто проблеми історичного, йому сучасного та майбутнього громадянства, він бачив саме з тієї скривленої перспективи.

6. Але без огляду на те, на якій теоретичній базі Грушевський будував свій курс історії України, для української науки важливий сам факт його існування, тимбільше, що досі він залишився єдиним і незаступленим.

X

Як організатор українського наукового життя, Грушевський залишається досі унікальним явищем нашого культурного минулого.

На це склалися різні моменти. По-перше: його природний талант та комерційний хист, ясне усвідомлення мети і невичерпана енергія, витривалість, безоглядність та вміння використати всі можливості при всяких обставинах.

По-друге: Грушевський, як уже зазначено, був матеріально незалежним і від власної молодості міг організовувати свою наукову робітню та бібліотеку за своїми плянами. Це, з однієї сторони, дало йому досвід у пізнішій організації наукових установ та видавництв, а з другої, виробило в нього впевненість в дії. Обставини напіші так завжди складалися, що тільки в дуже рідких випадках діяч української культури не мусів іти в найми.

Накінець, він мав щастя діяти та стояти в проводі наукового життя у винятково сприятливій добі, коли українська незалежна наука мала одноразові можливості розвитку (1894-1929):

- а) погодова епоха в Галичині, коли стала реалізуватися Антоновичева ідея Галичини як П'ємонту (1894-1914);
- б) конституційний період в Росії поміж революцією і світовою війною (1905-1914);
- в) період НЕП-у в історії УРСР (1924-1929).

Але деякі негативні риси його особистого характеру не дали йому зможи стати ідеалом організатора науки.

Його близькі співробітники (напр., Юр. Сірий) жалувалися, що він був дуже тяжкою людиною в співжитті, автократичної вдачі, хоч „ліберал” та демократ з переконання, несправедливий, не шанував дрібної мозолистої праці інших. Він також не мав ніякої терпимості і зрозуміння до установ ним самим не керованих. Тому його приїзд до Києва в 1924 р. спричинив розцівіт історичних установ ним керованих на кошт всіх інших установ Академії. Очевидець подій та історик „Української Академії Наук” проф. Наталія Полонська-Василенко подає дуже яскраву картину позаакадемічних дій Грушевського в його боротьбі за гегемонію власних установ в системі Академії. Вона закінчує так:

„Внутрішня боротьба в Академії і постійні звернення М. С. Грушевського до урядових кіл, відкривали для них шлях для втручань до академічного життя, а головне, наочно показували,

що Академія не є тим монолітом, яким вона була спочатку. З цього приводу академік В. М. Перетц (відомий дослідник літератури України середньої доби, працював у Ленінграді) звернувся літом 1927 р. до М. С. Грушевського з листом, в якому доводив йому помилковість його тактики і загрозу, яку вона дає для майбутнього Академії. Він закінчив листа цитатою з літопису: „Не наводіть поганих на землю Руську!” (Н. Полонська-Василенко, „Українська Академія Наук”, частина I. Мюнхен 1955, стор. 47).

XI

У добу Грушевського, зрештою як і в наші часи — історія України не була тільки науковою дисципліною. Тому, що вона разом з мовознавством та літературою доказувала недвозначно окремішність українського народу, ця наука дісталася високополітичне значення. Не диво, що провідник українських істориків, Михайло Грушевський, мусів виступати своїм авторитетним словом, і в обороні українства. Треба признати, що він близькуше справлявся як із фахівцями, істориками та філологами, так і публіцистами з ворожих таборів. Це видвигнуло його в час обох російських революцій (1905 та 1917) на керманиця українського політичного життя. І тут треба сказати з цілковитою рішучістю та ясністю: на жаль! Бо як і в історіософічній праці, так і в політичній діяльності Грушевський не мав ніякого змислу для реальностей.

В часи, коли детронізація Романових давала Україні правну підставу об'явити свою незалежність, він — історик (!) постановив виходити не „з історичних прав, яким є акт добровільного приолучення України до Росії, що утворив відносини персональної унії між ними...”, а з факту, що український народ „в числі 25 мільйонів займає в Росії суцільну територію і являє цілком означену етнографічно й національно індивідуальність”. Він вірив „що в новім устрої демократичної Росії Україна повинна знайти сприятливі умови для свого культурного й суспільного розвитку і національного самоозначення”.

Він залишився противником ідеї національної держави, уважаючи її синонімом кріпацтва і нагайки, та висував федеративний принцип, покликуючися притому на ідеї Кирило-Методіївського братства із 1847 р., „як найбільш досконалій спосіб сполучення державного союзу з інтересами вільного й незатримуваного розвитку національного життя”. Це прямо звучить трагікомічно, що доля заставила Грушевського будувати незалежну державу і проголосити — проти його особистого переконання — Четвертий Універсал.

Уважаючи, що український народ є ідентичний тільки з „народними масами”, він як голова Центральної Ради не допускав до участі в державній роботі українських вищих верств, одинокий чинник, що в ті часи мав крім жертвенності ще й практичний досвід.

Але скоро і світогляд його товаришів по праці — української інтелігенції, що їм події революції 1917 р. відкрили очі, став йому надто консервативним.

„Замість виконувати обов'язки Голови Центральної Ради, — пише проф. Б. Крупницький у вступі до I тому передруку „Історії України-Русі”, — в напрямі погодження розбіжних громадських настроїв, у напрямі рівноваги й співпраці на якомусь загальному ґрунті, він

Р. Лісовий

НЕЗРИМІ ТІНІ

(Декілька завваж про життя української діаспори)

1. НАСТИРЛИВІ ПИТАННЯ

Щось не добре в нашому еміграційному царстві! Скільки разів беремо в руки українську пресу в діаспорі, нас вдаряє, коли йдеться про наше життя, дивний підбір фактів, що їх реєструють для читача, а там далі підрожевлений оптимізм, що його якраз на базі таких фактів будують. Того словесного оптимізму повно в редакційних статтях, він розливається з місцевих дописів, ним напосне все, що має характер спомину про минуле. Кажуть нам вірити, що колись було в нас, якщо забудемо тільки про лютих ворогів, усе прекрасно, що ми мали першорядні школи із знаменитими виховниками і т. д. Тепер же знову, ми ростемо й багатіємо, вростаємо дуже успішно у життя країни поселення та маємо таку скількість „фахових сил”, що в порівнянні із старими, головно західноукраїнськими масштабами, це дуже поважне число. На списку наших позитивів (запевняють нас) є незліченна скількість організацій всяких ступенів, які, здається, охоплюють усе, що тільки можливе, і ніякого незаораного поля не залишають. Коли ж іще додати дуже широку хвилю патріотичного

кинувся в обійми наймолодшої на Україні партії, що складалася здебільшого з молодиків-студентів. Таким чином, замість заспокоєння бурхливих хвиль революції поміркованими засобами, Грушевський скріплював соціальну демагогію. В його особі політично недосвідчені кадри соціал-революціонерів дістали авторитетний атут для своєї непримирено-різкої політики".

„Не було більш фальшивої тактики, як большевизувати настрої селянства та старатися переплюнути большевиків крайніми гаслами, що робили соціал-революціонери на шкоду Україні, спираючись на авторитет Грушевського", — писав відомий учений та діяч Олександр Лотоцький („Сторінки з минулого", том 3, стор. 353). Той самий сучасник подій пише далі:

„Це було банкрутство великої особистості, що в найважливіший момент української історії, виявила хворобливу наївність і ілюзіонерство" (там же, стор. 357).

Грушевський — постать глибоко трагічна, не тільки „банкрутством своєї великої особистості", але і тим, що, не зважаючи на його чесні наміри, — він, що все своє життя віддав на службу українському народові, спричинив найбільшу трагедію України.

Так, у надзвичайній добі українського життя на її чоло висунулася надзвичайна постать, надзвичайна не тільки своїм талантом монографічного дослідника та організатора українського наукового культурного життя, але і заразом відсталістю свого світогляду та наївністю у політичній дії.

Пищучи ці тяжкі слова кров'ю свого серця, я не хочу кидати каменем на великого ченого Михайла Грушевського. Я подаю їх в контексті його світогляду, щоб зрозуміти незбагнені.

виховництва й проповідництва, то постас враження, що все українське життя в діяспорі, сплетене в цілість і унапрямлене живою українською ідеєю, не тільки перебуває в повній гармонії з основними ідеалами кожночасної країни поселення, але розквітає й розростається у безчисленних формах згідно з основними українськими потребами.

Це прямі підсумки того, що в нас усно й у друкованому слові декларують. Характеристичне те, що, проповідуючи оптимізм, висловлювати такі підсумки боятьсяся. Недоговореність є однією з найбільш маркантих прикмет українського життя на чужині. Про багато речей волімо не думати, щоб не натрапити на дратуючі моменти. Уважне око відкриє швидко за словесною фасадою сентиментальний фальш, а коли приглянемося ще ближче, то нам може зробитися лячно. Навіть інформуючи в пресі, у нас далеко більше промовчують і закривають. Така інформаційна служба у прямому значенні слова дуже слаба, і то неконечно через убогість технічних засобів. Проте вона способом інформування, підбором фактів і насвітленням їх — мимоходом і мимохіть — далеко більше прозраджує свою природу і те, що в нас насправді діється.

А може наші пессимістичні нотки передчасні? Може ми нехтуємо очевидні факти? Не думаємо заперечувати, що наші люди у немалому числі розживаються й багатіють, однаке яке це має відношення до справи, про яку йдеться? Це правда, що нарощають кадри добре кваліфікованих людей, однаке чому так мало з них, ставнувшись на ноги, повертаються обличчям заново до української громади? Чому вони тримаються здебільша оподалік, наче боячися небажаних і непорисників для своєї кар'єри пов'язань? Таж українське походження й опертя об український світ може на свій спосіб дати молодим людям, а спеціально тим, що йдуть по лінії гуманістичних наук і заняті, дуже плідні стимули для праці. Навіть т. зв. емігрантські установи, якщо належно ведені, могли б творити — і то в ширшому аспекті — такі вартості, що не в одному мали б силу видержати порівняння з найкращими осягами безмірно краще матеріально вивінуваних інституцій даних країн. Це тому, що ми несемо на собі величезний і дуже болючий досвід історії на власній шкірі. Те, що живе в нашому відчутті як розпечено залізо, доходить до свідомості елітарних прошарків (дослідників, публіцистів) у країнах нашого поселення в дуже приблідій та екзистенціально здебільша непереконливій формі лектури пізнішого віку життя. Можна це різко висловити так: для багатьох спеціалістів від Сходу Європи в Америці вбивство старої жінки в повісті („фікції“) „Провіна і кара“ Достоєвського є далеко більш реальним фактом як організований за часів Сталіна голод на Україні. — Отже, несемо з собою те, що дуже дорого людині здобувається: єдиний у своїм роді досвід, а одночасно з тим якесь прокляття, що паралізує нас внутрішньо. Чи не тому наші молоді люди воліють здебільша „інтегруватися“ у відповідний сектор життя даної країни, де проблематики внутрішньоукраїнського типу нема, а якщо якось таки існує, то її лагодять і без нас. Ще гірше, коли наші інституції, маючи змогу дістати молодших висококвалікованих людей, бояться їх як нещастя, хоч це справа життя чи загибелі даної установи.

Але йдімо далі. Це правда, що в нас безліч організацій різних ступенів. Ще в таборові часи в Німеччині опанувала нас така гарячка органіування, що в цьому ми, мабуть, перемогли еміграції всіх ін-

ших народів узятих разом. Хто мав стільки шкіл, навіть високих, і скільки в нас від того часу випущено дипломів! У цій дітянці прийшла однаке така хвиля дешевизни, що хотілося б сказати: залишіть забаву в факультети, бо робиться моторошно. І тому наявність прерізних форм організованого життя нас дуже мало радує, бо напрощується підозріння, що це все в дуже великій мірі тільки вид прикритого іллюзіями хаосу, з-пода якого визирає безсенсомність і повна безнадія. Ще менше нас радує повінь усяких святкувань. Були аж дві великі Шевченківські річниці, що принесли небагато доброго, а зате повінь банальної фразеології та багато халтурництва під назовою патріотичної науки. Святкування плянуються далі, а іх вислід буде точно такий самий. Можна, як це багато людей робить, ігнорувати такі вияви громадської активності, однаке не вільно нехтувати явища, яке напевно не випадкове. Є напевно глибокі мотиви в тому, що так любимо висвятковуватися і на святах декларувати те, у що самі не віримо. Чому це так? Чому в тому самому часі переживаємо безприкладний упадок публіцистики, без якої ніяке громадське життя не має віддиху?

Вистачить тільки зупинитися на дечому, щоб викликати цілу хвилю настирливих і болючих питань. У цій статті старатимемося заторкнути деякі справи, уживаючи для цього здебільша західноукраїнського матеріялу. Ця однобокість не зашкодить; вона дозволить побачити деякі явища у ще яскравішому світлі.

2. „ЕМІГРАНТЩИНА”

Поставлені вгорі й подібні питання не є сконструйовані штучно: вони виростають з нашої ситуації та невмовимо домагаються відповідей до найдальших консеквенцій. Чи існують такі відповіді? На жаль цих відповідей у нас не шукають. Є тільки спроби пояснити собі різні явища — здебільша у площині приватних розмов і загальніками. Все таки варто зупинитися бодай над наймарканішими типами таких неповних відповідей, бо в них є нераз дуже цікаві елементи, що кидають яскраве світло на спосіб нашого бачення речей.

Дуже часто корінь багатьох ліх хочуть бачити в тому, що, мовляв, на чолові позиції у нас висуваються люди нераз дуже рухливі, однаке морально дуже сумнівної, а то й ніякої вартості. Опинивши нагорі, вони швидко потягають за собою безхарактерні елементи і, побудувавши собі бастіон сили, усіми засобами без розбору, держать здалека й відстрашують усіх, що їм невигідні. Така діяльноза, напевно не в одному слушна, і то у відношенні до нашого життя, не може нас усеціло задовольнити. Радо признаємо, що зло є здебільша дуже агресивне й дуже винажідливе та, що в практичних ситуаціях дальнє зайде той, хто не в'яжеться ніяким голосом сумління. Відомо теж, що громадський чи політичний гангстеризм не тільки вміє здобувати успіхи навіть у дуже великому масштабі, але, відкликаючись напр., до патріотизму, має силу потягнути за собою і навіть „ув'язнити“ своєрідним „чаром“ зовсім бездоганних людей. Все таки ми мусимо питатися: чому добрі й розумні елементи не дають належної відсічі злим? Чому їхні об'єднання до акцій тратять силу й розмах, як тільки ми не свіжість першої спонуки? Мається враження, що вони на громадському форумі лякаються не так злих і агресивних елементів, як якоїсь незримої стіни, що є далеко страшніша. Тоді однаке питання

пересувається даліше: що саме в нашій суспільній структурі має такий паралізуючий ефект?

Покищо однаке варто спинитися на іншому типі діягнози наших ліх. Він не оголошуваний прилюдно, а висловлений приватно, і то звичайно тільки фрагментами. Якщо ці фрагменти зложити в цілість, вийде такий образ:

До смаку нам це, чи ні, однаке ми вже така порода людей, від якої нічого не можна сподіватися і з якої нічого доброго зродитися не може. Усю ту дешевизну, бляху, усе безнадійне забріхання й інтелектуальну нікчемність веземо з собою не так дуже як спадщину століть неволі чи чогось іншого, а радше як своєрідну зброю, з якою нам по-нашому добре і якої, щиро кажучи, зовсім не маємо охоти позбутися. Навіть при надлюдських зусиллях найвартісніших одиниць, що припали нам як незаслужений дар з небес (який ми у своїй сліпоті винищуємо й втоптуємо у грязь) — ми, в найкращому випадку, можемо осягнути тільки щабель народів-плебей. Фразеологія сильних світу цього може деколи, якщо їй це потрібно, толерувати й навіть визнавати такі народи, але перше всього ними погорджують. І цілком природно для такої породи людей, нездібної думати і сенсом в способом колективно діяти, празники, видовища і всякий обрядовий брязкіт є насущною потребою душі. Це точно так, як примітивні племена обвішується безліччю яскраво-кольорових прикрас і оглушиють себе брязкотом, щоб себе переконати й увести у „вищий“ настроєвий стан. Хоч така порода людей залинива по натурі, щоб думати й навіть добре спостерігати, то вона все таки настільки грамотна й обізнана з світом, що бачить добре потребу т. зв. ідеології, як засобу творити для себе фасаду й показувати себе тим, ким вона насправді не є. Ясна річ, у такій „ідеології“ безкомпромісова боротьба за Україну і порожній культ національної іконографії стоятимуть на першому місці. Ця фасадова набундюченість іде в парі з найбільш мізерною практикою: з мобілізуванням для своїх акцій найгірших елементів при одночасному опльовуванні тих людей, що могли б бути прикрасою кожної великої суспільності. Це останнє виявляє в повній справжній природі такої людської породи: фрази одна річ, однаке вона на дні душі тільки й мріє про пана, якому б служити, та найкраще почувається у службі такому панові, що вміє застосувати солодке (мамону, гонори) вкупі з добрим і дисциплінуючим буком. Взагалі така порода добра для вислужництва всяких форм і внутрішньо найщасливіша і зовнішньо найпорядніша, якщо не мусить думати й не мусить брати своєї долі у власні руки. Випущена на волю, вона потоне в анархії та, якщо прийде відповідна ситуація, розіллеться в масових аж до злочинності невідповідальних ділах, щоб у другій ситуації розсітися вигідно у примітивній провінційності, винищуючи свою тупістю все, що її може непокоїти...

Цей нещадний погляд важливий у нас хоч би тому, що він не-вивершеними фрагментами нуртує серед думаючої частини нашої громади. Його великий плюс є те, що він дуже радикальний, а це могло б зробити його доброю вихідною площиною для допитливої думки. На жаль, він не виходить поза першу стадію — і це головно тому, що радикалізм у мисленні — постава, що бажає йти до кореня речей і не лякається найдальших висновків, не лежить у звичайній традиції українського мислення. Наявність екстремних політичних

чи соціальних гасел у нашому житті здебільша небагато мас спільногого з мисленням. А тим часом екстреми в мисленні, навіть з усіма їхніми однобокостями, є могутнім запліднюючим елементом живої думки, якого нічим не заступити. Ми залишки вдоволяємося золотою серединою, залишаючи мислення в екстремах і все мислення, що не зв'язане з безпосередньою потребою, іншим, а зокрема „ворогам”, і дивуємося опіля, що навіть у практичних ситуаціях, де наші шанси об'єктивно дуже добрі, ми залишаємося милями позаду.

Згаданий щойно радикальний погляд не розрісся у справжню критику українського життя в діаспорі, хоч у нього були добрі дані на це. Зате досить широко принявся інший, дуже неекстремний погляд, що пишається своїм скептицизмом і радо вбирає на себе плащ критичної постави:

— Українське життя в діаспорі та його перспективи? Годі від нього чогонебудь сподіватися, — кажуть нам. — Старші люди вимирають, а молодші відходять безповоротно. Однаке найважливіше, мабуть, те, що ми відірвані від рідного краю, від тих великих процесів, що там відбуваються. Все, що тут пробуємо робити, не має багато глузду. Наша доля це повільне нидіння на безгрунті, коротко: емігрантщина.

Здається, що в такому погляді, хоч як дуже він продукт втоми, є багато переконливої очевидності. У наших країнах поселення є багато гарного, однаке нема ні своєрідного чаru української землі, ні того людського клімату, що видається нам так дуже потрібний для нашого віддиху. Зокрема нема того великого людського масиву, що, акумулюючись з безлічі джерел снергії, виростає у велику силу і наче двигає собою одиниці й групи та надає їхньому життю осмислення й розмаху. Немає й не може тут бути тої повноти змісту, і то не тільки емоціонального, що його може дати рідна земля. Нема теж і того історичного процесу, що на Україні. Так, але тут же таки приходить до голосу критична думка: таж це від цього „процесу” шукало багато наших людей спасіння в чужих країнах! І тут зачинаються дуже поважні тріщини у теорії „емігрантщини”.

Це правда, що життя в діаспорі своєрідне і для багатьох наших справ несприятливе, однаке невже нидіння справді конечне? Невже конечний теж упадок усякого рівня, а зокрема упадок усякої думки, яка і тут має неабиякий клімат для розвитку?

А вже дуже погано, якщо цю теорію про емігрантщину, дуже непередуману й незрілу, кладуть в основу своєрідної орієнтації на „край”, мовляв, тільки там можна знайти те, що добре й сенсове. А ми питаемо: яка користь може вийти з такої постави для рідної землі?

Треба привітати факт, що в українській діаспорі ширшає шире зацікавлення тим, що діється на Сході Європи, а зокрема на Україні, та що вже маємо немалий гурт справжніх дослідників. Гірше однаке, коли такому зацікавленню пробують підставити фальшиві засновки. Тут теорія про емігрантщину українського життя в діаспорі відограла не надто добру роль. Її уживали особливо у 50-их роках, як засобу проти політичних противників, мовляв, вони „емігранти”, а ми ні. І тут виявилася справжня природа теорії про „емігрантщину”: вона була засобом самовиправдання й утечі від тих проблем, що їх нам не оминути.

У діаспорі ми всі „емігранти”. Наше життя має багато проявів занепаду, однаке коренів цього треба шукати у властивому місці.

3. „СЕЛО, І СЕРЦЕ...”

Названі вгорі діагнози виходили із засновку, що все українське життя в країнах поселення являє собою, без огляду на його ступінь інтеграції в нових середовищах, дуже невідрядний образ. Однаке якраз у цьому пункті треба висунути поважні сумніви. Спинімся на нашій еміграції давнішого часу, отже на т. зв. старих емігрантах. Вони прийшли сюди у величезній більшості з наших нераз дуже глухих сіл, не маючи змоги у проміжному часі бути в країнах середньої чи західної Європи, де можна було незле підготуватися до неизвестних їм форм життя. Прийшли „без язика” й переходили дуже важкі роки пристосування до нових обставин, позначені нераз неабиякими трагедіями. Все це, як звичайно в нас, незаписане й пропало марно для нашого досвіду. Ці люди взялися будувати точно те, що лежало в їх горизонті, а ще докладніше: в горизонті села, з якого вони вийшли: церкву, а там далі може ще й елементарну школу. Тут вклад енергії та матеріальних засобів був такий великий, що, мабуть, залишив би позаду всі наші сьогоднішні уявлення.

Задивлені куди інде, забувасмо здебільша цей дуже зasadничий факт. Церква а далі елементарна школа залишилися — поза самодопоможовими організаціями — найяскравішим і найтривалішим вивтом життя українців у країнах нового поселення. Так воно в основі й залишилося і після припліву нової еміграційної хвилі після другої світової війни. Потрібна нам конечно студія про те, як жили, що думали й по якій лінії будували наші люди в країнах поселення, — бодай у невеликій мірі те, що зробив для поляків Фльорян Знанецький. Така студія показала б теж, де і в чому лежить наша головна сила і тепер. Наші центральні культурні установи були б удалко щасливішому становищі, якби мали від усієї соборної еміграції стільки матеріальної підтримки, скільки дас, напр. одна парафія із 100 родин своїх місцевій церкві.

Чи все, що діється довкола тієї церкви, нам беззастережно подобається, — це зовсім інша справа. Для нас у цій хвилині важливий тільки той факт, що якраз у сфері низовій і фундаментальній, не дійnde, виявилася велика сила й тугість наших людей. Це напевно не випадок.

Це ствердження є одночасно зворотним пунктом наших розважань. Діагнози, що ми їх перше подавали, є напевно в багатьох своїх твердженнях слушні. Не зважаючи на те, вони фальшиві у своїй перспективі. Не є слушне, що все наше життя в діаспорі кволе, бо є цілі сфери, де позначилася велика його сила. Правда, названі вгорі лвища недолугости, безсиля, а навіть далекодумчого звиродніння таки існують незаперечно. Значить, побіч сфери сили, істнус ще сфера особливої слабості.

Щоб було ясніше, про що тут ідеться, пригадаймо собі ті явища життя, що викликають враження занепаду в українських середовищах у діаспорі. Це, напр., велика організаційна метушнія, в якій пропорціонально мало глузду; це повний упадок політичної думки й дії, повернення великих енергій на парадування, святкування й продук-

цю дешевизни, кічу й гучної бляхи; це важкий і аж до звиродніння посунений упадок на відтинку культури, включно до небувалого ще в нас досі проповідництва ніби патріотичної псевдонауки, при чому широка освічена громада сприймає це як річ добру й нормальну; це, нарешті, масова поява тупого й агресивного елементу, для якого ніяких проблем нема. Прямо жаль, що не маємо якщо не Кафки, то бодай таких письменників, що, визбурвавши загального чаду, мали б силу й відвагу зареєструвати оту нашу „дійсність”.

Ідеться про речі, що в нормальню розвинутих суспільностях нарощують наче органічно, і що їх ладнають висококваліфіковані люди без участі вулиці. Якщо в нас інакше, то це напевно не тому, що ми ніжні квіти, пересажені у непригожий клімат. Гляньмо хоч би на поляків. Їхня широка маса не краща від нашої, вона — таке мається враження — далеко менше читає... однаке нам завидно читати польські еміграційні видання. Поляки, здається, далеко не мали стільки високих шкіл, що ми, вони напевно не напродуктували стільки дипломів, однаке... варто бачити їхнє наукове засідання. Їхній навіть освічений земляк, що назирав собі потроху всяких думок, не піде на терен наукової установи, щоб там „оспорювати” тези вченого, а вибереться до „бари”, де знайде нагоду свободно виговоритися. Поляки відомі із своєї дуже яскравої і навіть агресивно-націоналістичної постави, однаке пропаганда наукового халтурництва в ім’я патріотизму у них хіба не можлива. У нас таке якраз веде до громадської кар’єри й навіть політичної ролі.

Хто може з доброю совістю казати, що наші прояви занепаду є проявами емігрантщини і більше нічого? Правдою є тільки те, що еміграційні умови життя показують різні явища в більш оголеному виді. А в самій основі всі наші головні лиха походять точно з нашої суспільної структури і є плодами того духа, що її оживлював. Те, що низова, елементарна сфера нашого життя в діяспорі виявила таку поважну силу, і що сфера вершинна, сфера надбудов, де реалізуються політичні чи культурні вартості, як їх у модерному світі розуміють, виявила таку слабість і мізерію, — є точною відбиткою сили і слабості нашої суспільної структури, яку ми перевезли з собою з рідної землі в чужі світи ще в більш буквальному сенсі, як власну шкіру. Люди минаються, а їхня поставка, їх горизонти, а там далі їм характеристичне вміння чи незмінна діяти залишаються в силі далі.

Очевидно, не тільки нам тряпилося перевезти з собою наші скалі вартості, внутрішні постави, горизонти. Це було теж долею інших. Саме в Америці, тій країні найдивніших зустрічей, можна такі речі більш як дійnde обсервувати. Це надає обличчя вулицям, кварталам, комунікаційним засобам і навіть різним типам метушні, що її так часто обсервуюмо. Ознайомлені оповідають, що по способі виконання злочину поліція пізнає відразу, з якого середовища він міг вийти.

Ідеться тут, щоб більш зasadничо сказати, про явище відносно незмінного людського „довкілля”, ту дивну й міцну спряженість внутрішнього світу з світом зовнішнім, що дає про себе знати не так індивідуальним, як радше груповим вмінням чи ‘невмінням, розумінням, чи нерозумінням, отвертими горизонтами чи сліпотою на найбільш очевидні речі, так би мовити, в більш день. Якоб фон Ікс-кюль називає ту своєрідну змобілізованість людей „незримими світами”, що їх носямо з собою. Як такі невидні речі можуть діяти,

показав колись Макс Вебер у своїй студії про виникнення капіталізму з духу протестантської етики.

Те все має величезне значення для нашої теми. Якщо низова й елементарна сфера нашої діяспори виявила на свій лад велику силу й тугість, то це показує, що такі вияви виростали із традиційних і дуже глибоко заякорених фундаментів, що були силою нашого села. Супроти цього наші надбудови, наші суспільні вивершення були й осталися дуже слабі, недорозвинені й хиткі. Це було причиною великої журби й тривоги наших передових людей думки. Однаке навіть т.зв. освічений загал волів завжди якось відв'язатися від таких справді дратуючих турбот, особливо коли хтось подавав запокійливу рецептру. Рецепти були різні в різних часах, але та, що заважила найбільше на останніх десятиліттях, називалася „Нація” (з великої літери) або докладніше: буйна фразеологія на тему нації. І справді: пошо турбуватися невдачними проблемами суспільства, коли проголошено дефінітивно й навіть повіreno, що націю в нас вже розбудовано! Яких носіїв тієї „Нації” це винесло на поверхню і яка руїна від цього прийшла, не місце тут говорити. Це кинуло нашу думку назад у якісь нетрі та заважило в вирішальний спосіб на недолі нашого життя в діяспорі. І ми знову при головній лінії нашої теми.

Є поважна різниця між „старою” й „новою” еміграціями. Тільки перша з них привезла з собою у своїй подавляючій масі наше „село” з усією його силою й тугістю в одному і безпомічності в інших відношеннях. „Нова” еміграція, напоси різними ідеологіями пізнього часу, була вже далеко менше скромна: вона привезла претенсії на модерну суспільність. На жаль однаке, те, що у нас є справді з модерного суспільства, здебільша реалізується й держиться жертвенним трудом одиниць при тупій байдужості загалу, а позатим наша „модерна суспільність” тільки маркується: організаційно метушнею, парадами й видовищами, порожніми деклараціями й безперервною хвилею самообріхування. До цієї категорії суспільного акторства належить у нас епідемічно поширене удавання „панів” і „аристократів”, одно з найбільш плебейських явищ у нашему житті. Є навіть спеціальні організації, яких слабо замаскованою ціллю є тільки удавання „вищої класи”.

Знову коли йдеться про справжню дію, то ми сліпі й безсилі, як колись наше село у критичних ситуаціях. Ми нагадуємо собою село з одного відомого японського фільму, що є багате і має у сковищах немало зброї, здобутої не завжди лицарським способом, однаке не здібне зорганізувати оборони проти ватаг грабіжників і наймає собі кількох самураїв, щоб його захистили. Це є точно і наша ситуація, хоч тут ідеться не про оборону, а про сенсовну й розумну дію. Тут ми теж безпомічні. А заплата приходить неухильно: наші дуже добрі, а особливо молодші, люди відходять від наших громад, щоб не мати нічого спільногого з таким примітивним клубовищем.

Вислід наших міркувань поки що такий: не зважаючи на всю нашу повернену на себе пропаганду, ми залишилися в основі досить старосвітським селом в дуже модерних умовинах і з претенсіями, які нам на здоров'я не виходять. Тут, як уже було сказано, нема ні рідної землі, ні подавляючого свою вагою рідного людського оточення. Нема примусу історичних ситуацій — як це було в нас. Події

з-зовні мало нас хвилюють, бо все робиться добре і без нас. Можна наживатися, а може й навіть багатіти, можна теж випрягтися від усього й осісти десь скраю. Ці обставини підкresлюють ще більше, що, не зважаючи на всю фразеологію, робимося в діаспорі щораз більше селом, правда, дуже анахронічним. Село, однаке серце в ньому... не одпочине. Якраз навпаки: хоч приглушуємо себе фразами й метушнею, то не можемо однаке позбутися того, що нагромадилося глибоко в нас і, невиявлене працею думки, вибухає потоками злоби, ненависництва й фальшу та паралізує все наше життя.

4. ДИГРЕСІЯ ПРО СЕЛО І НАЦІОНАЛЬНУ СВІДОМІСТЬ

Щоб краще зрозуміти різні явища в житті нашої діаспори, нам конечно зупинитися на деяких речах.

Уявім собі наше старосвітське село, що протривало навіть зовнішньо, хоч і не всюди, майже до половини цього століття. Забудьмо і „Просвіту”, що організувала читальні, і студентів, що „українізували” на вакаціях, і взагалі всі „надбудови”, бо все це було назагал явищем молодим. Нехай нас не хвилює те, що старосвітське село обходилося здебільшого без своєї національної назви, як і обходилося без назви „Європа”. Хоч з нашої „пізнішої” перспективи нам неодно в цьому не подобалося, то ми все таки знали, що воно, село, є в якийсь спосіб потужним, хоч дрімаючим, джерелом сили для нас. Ми знали теж, що на ньому спочила печать старої культури, хоч матеріальна культура була в порівнянні з містом скромна й убога. Може, менше займало нашу увагу те, що в селі люди жили й умирали, покоління за поколінням, в дуже подібний спосіб, при чому все життя було замкнуте наче в зализному перстені. Сильна перевага етичних группових норм над індивідуальними ще більше підкresлювала силу того перстеня.

Очевидно, десь далеко йшло життя людей, а радше великих організованих суспільностей, від ступеня до ступеня, від епохи до епохи — все почерез постійні зміни. Це була т. зв. прогресуюча історія, дуже унапрямлений процес. Супроти цього наше село було наче десь далеко на периферіях великої історії. Його буття можна б було назвати (опираючись на деякі відомі терміни) буттям „неісторичним”. Однаке цей термін тут не конче придатний. Ніяка людська спільнота не є поза історією. І наше село мало свою історичність, однаке історичність стаціонарну, де життя, як уже було сказано, якщо не замикалося в замкненому колі, то бодай було подібне до системи спіраль, що майже покриваються одна з однією. Цьому відповідала і свідомість людей такого типу, їхнє розуміння життя та його вартостей. Це напевно мало вплив і на тип релігійності нашого народу, на його життєві горизонти та на здібність практичної дії.

Годі тут сперечатися про те, що вище: стаціонарна чи прогресивна історичність. Напевно можна сказати, пафразуючи Гегеля, що і стаціонарний тип історичного буття може мати таку саму „безпосередність у відношенні до Бога”, як і другий тип. Однаке одне певне: велика світова історія вимагає свого, і прогресуючий тип історії має тут велику перевагу. Здібність творити великі вогнища сили, що єдині можуть встояти у великих зустрічах, не лежала в горизонті ні села, ні народів мас. Тут був конечний вилім із залишного перстеня

нашої первобутності, вилім на шлях світової історії. Ключевим за-сібом цього пролому-виходу мала бути свідомість, докладніше: на-ціональна свідомість. У ній бачено фундамент нашого відродження взагалі.

Тут зачинається довга історія, повна буйних надій і великих зльотів — і неменше повна дуже трагічних ілюзій. Загальна думка була, що свідомість, а особливо національна, є без проблем, та що вона веде нас по прямій лінії до нового буття, до реалізації нашої ідеї та що на цій дорозі не можливі ні прірви, ні вовчі ями. Ця свідо-мість, як її побожно розуміли, була в якийсь істотний спосіб поз'язана з патріотизмом, що майже автоматично давало їй забезпеку проти бездоріж та робило її недоступною всякій корупції. „Інтелігенція”, а докладніше: „народна інтелігенція” була в такій перспективі най-яскравішим виразником тієї свідомості і природною провідною вер-хівкою пробуджених, отже „освідомлених” народних мас.

Сьогодні така проста й добродушна концепція уже не збудить ентузіазму. Вона має в своїй основі моменти, що викликають застереження. Вона забуває про факт, що багато першорядних сподвижни-ків українства хоч би минулого століття зовсім не рекрутувалися з „пробуджених” народних мас. Іхнє українство виходило із старої традиції і то по лінії прогресуючої, а не стаціонарної історичності. Говорити про їх „національне освідомлення”, як це робили щодо села, не має багато сенсу. І друге застереження: терміни „свідомість”, „національна свідомість” означають собою цілу хмару дуже склад-них явищ. Є мало таких небезпечних речей, як зводити усе багатс-тво тих явищ та їх складну проблематику до наївного, популярного позему і такої ж формули. Саме на цьому наївному розумінні і на простих формулах розсідається один з найбільш небезпечних типів демагогії, як це добре видно хоч би серед нашої еміграції.

Перше питання, що „напрошується” при терміні „національна сві-домість”, це питання про її зміст. Як довго нас могло радувати, що щораз більше людей називають себе українцями, можна було таке питання відкладати на завтрашній день. У такий час своєрідний „зміст” могла подавати популярно-патріотична література. Це було однаке дуже небагато, коли довелося будувати політичні рухи. Для ілюстрації вистачить згадати, що наші політичні партії на українсько-му Заході тільки в мінімальній мірі усвідомили собі, яку страшну проблематику ставить перед нами факт існування Росії. На терені нашого виховництва полагодили цю справу „переможно”, — при помочі патріотичних фраз та ігноранства. Наші молоді люди зустрі-чаються з безміром тієї проблеми в... Америці, у школах. Можна собі уявити, що вони думають про своїх батьків і виховників, які їх до такої ситуації навіть натяками не приготовили. Або подумати тільки, як у нас знехтували факт існування численної жидівської людності на Україні та навіть не пробували собі в належний спосіб усвідомити, що це значить та які трагічні речі можуть з цього вийти. А ми питаемо: має це якенебудь відношення до змісту нашої націо-нальної свідомості? Напевно, і то в усій її ширині, проте в першу чергу це справа суспільних верхів та їх здібності відповідально-діяти.

Проблема змісту національної свідомості ставала неодмінно перед кожним нашим поколінням від часу відродження. Вона стала колись на весь ріст і перед націоналістичним рухом у часі, коли

перед ним відкрилися розстайні дороги. Згадуємо це тому, що це заважило в засадничий спосіб і на нашій сучасності. Після деяких вагань першого часу націоналістичний рух у подавляючій більшості взяв курс на масовізм, а тим самим на таку національну свідомість, що була б на свій лад „зрозуміла” якнайширшим масам, та робив усе, щоб наснажити її якнайбільшою чуттєвою гостротою та створити вже в такий спосіб атмосферу натиску й примусу. Ішлося про те, щоб поставити на ноги рух, здібний діяти наче автоматизм у ситуації поневолення в дусі кількох коротких принципів-гасел. Це повинно було дати запоруку безперебійності руху навіть на такий час, коли б провідні кадри були ворогом ізольовані або знівеченні.

Така концепція може виглядати на перший погляд дуже бездоганно, проте небезпечні її моменти прямо вибухають, коли приглянутися її більше. Коли йдеться про зміст тієї свідомості, то він дуже убогий, бо складається з невеликої скількості коротких, примітивних, зате дуже безоглядних гасел, яких найвартіснішими прикметами мають бути „апель до мас” і „зрозумілість для кожного”. Тут слабі пункти очевидні: апель до мас не є доказом вартості чогонебудь, а зрозумілість масових гасел є річчю більш як сумнівною. Такі гасла по своїй натури далеко більше закривають, як виявляють.

Національна свідомість у своїй популярній, наївній чи навіть спростаченій формі не є ніяким нещастям, якщо вона не виступає із своїх природних берегів і не посягає по домінуючу ролю. Якраз це останнє доконалося внаслідок тих змін, що їх приніс із собою націоналістичний рух. Примітивну свідомість, що передйшла в цьому русі нечувану інфляцію (напомнюємо) фальшивими претенсіями, наскрізь облябаними елементами брутальної безоглядності й накинено безцеремонною пропагандою суспільності як найкращу зброю й найбільшу мудрість у боротьбі за українську справу. Така свідомість розлилася в недалекому минулому повінню безсенсовых акцій і темних діл. Ще й досі вороги нашої справи використовують це у видний для нас чи невидний спосіб для поборювання української ідеї.

У попередньому розділі дійшли ми до висновку, що ми в діяспорі, не зважаючи на всі претенсії, є тільки селом з дуже слабо розвиненими вершинними суспільними функціями. Тепер цю тезу треба змодифікувати. Во ѹкщо вона слухна, то це значило б тільки, що ми як суспільність ще дуже кволі. Хоч ця кволість річ прикра, проте вона ненадто страшна. Дотого це дуже знайоме явище. І в давніших десятиліттях кожний ріст угору був у нас окупленій нераз безприкладною експлуатацією найкращих елементів. Це призводило нераз до хвилевих заламань і продукувало такі голosi болю, як трагічна сповідь Франка („Дещо про себе самого”). Хоч які були труднощі в переднаціоналістичному минулому, то простодушна, а навіть спростачена національна свідомість, назагал, ще не була ні в який помітний спосіб сфальшована неможливими претенсіями, а дорога до суспільного росту, хоч яка важка, не була ще замкнена.

Націоналістичний рух приніс у цьому відношенні дуже радикальну зміну. Піднесення упрощеної, а навіть спростаченої національної свідомості до рангу брутально пануючого чинника з претенсіями на тотальність зробилося фактом цілком засадничої ваги. У принципі нашого життя покладено щось динамічне й агресивне, що не тільки не сприяє суспільному ростові, а діє точно в протилежному напрямі.

У такий спосіб стоптедовано ріст українського життя і зроблено його тереном для примітивних ватаг та їхніх опортуністичних або прямо продажних вислужників — усе нібито для України. Ніякої суспільно-політичної думки у такому пляні не потрібно, бо вона розсаджувала б систему ватаг. Зайві й небезпечні вартості культури. На їх місце ставлять ніби патріотичну бляху всякої відміни включно до такої ж „науки”, а людей, що могли б бути окрасою кожної великій суспільноти, усувають систематичним цькуванням у висліді поза рамки наших громад.

Не страшне, що нова еміграція внесла в життя нашої діаспори поважний фермент, бо без якогось оживлення всі ті українські села з їхніми мозольними надбаннями й безсильністю на довшу мету минулися б як давній спомин. Навіть завзяті, але думаючі прихильники асиміляції не могли б собі бажати, щоб український елемент розплівся у країнах поселення, не залишаючи по собі помітного сліду. Страшне однаке те, що нова еміграція разом із ферментом принесла з собою теж дуже сильні елементи розкладу й банкрутства. Недомагань і slabостей ніколи в нас не бракувало, проте щойно напішлення нових і дуже динамічних елементів розладу створило в нас єдину в своєму роді ситуацію. Перед нами відкрилися розтайні дороги. Перша з них: усі політичні чи культурні надбудови нашого життя в діаспорі впадуть жертвою загального розкладу, у супроводі самообріхування й ніби патріотичних буфонад, яких ціллю є закривання справжнього розвитку речей бодай на деякий час, при чому наші люди, маючи глибокий сентимент до старої традиції, розійдуться по своїх „селах”, будуючи ще деякий час церкви й може елементарні школи. (Цей процес уже в повному ході). Друга дорога: знайдуться й стануть на ноги сили, здібні протиставитися процесові самознищення. Вони врятають або здигнуть заново наші суспільні надбудови відповідної висоти й увіллють в українське життя в діаспорі нового духа.

5. ТІНІ — КАЙДАНИ

Чи є однаке в нас сили, що могли б спинити цей процес нашого самознищення? І чи взагалі існує можливість якогось звороту на краще? — Це тема наших кінцевих розважань.

Пригадаймо собі: до останніх невеселих висновків ми дійшли, питуючися про зміст нашої національної свідомості. Могло б постати враження, що розбудова того змісту, а зокрема розбудова суспільно-політичної чи подібної думки могли б принести основну зміну на краще.

Не заперечуємо, що це могло б мати велике значення, однаке для зміни це ще замало. Могла б існувати високоякісна теоретична думка, завішена у своїй сфері та без впливу на практичне життя, бо не прийнята бодай невеликому скількістю людей. Це проблема „восприймчості” людських середовищ у термінології Липинського.

З тієї причини перші вирішальні бої мусіли б, щоб втягнути в свою орбіту людські сили, розігратися на теренах, де лежить те, що для даних людських груп найдорожче і — найбільчіше. Таким тереном є в першу чергу власна історія якогось покоління, його сучасність у широкому значенні слова. Це значить, що кожне покоління мусіло б повернути свої енергії не тільки на програмово поставлені собі зав-

дання, але в такій самій мірі на нещадний розрахунок з собою та з власними ділами, власною „історією”. Це хіба передумова всяко-го дозрівання й передумова росту суспільності взагалі. Може, ніяка вимога 'не йде так дуже проти прийнятих у нас звичок, може, від нічого не бажаємо так викрутитися, як від розрахунку з собою. Або ще інакше: нічого так ми не боїмося, як глянути в очі правді про нас, як побачити неприкрашеною всю нашу наготу й погань. Лякаємося власних тіней, забуваючи при цьому, що це вони наші найважчі кайдани. А тим часом без розрахунку з собою справді ніщо з нас бути не може й даремна вся наша метушня й усі налії мрії. Щойно бій на цьому терені визволить нас і зробить нас здібними створити атмосферу для великої думки і практично діяти.

Якщо йдеться про цього роду вимогу, то наші занедбання такі великі, що навіть дуже нераз непригожі життєві обставини не можуть їхньої важкості злагоднити. Для 'наших цілей вистачить спинитися на деяких усім відомих речах. Революція й визвольна війна, що виникла в єдиній свого роду ситуації світового конфлікту сил, була небувалим струсом для українства, якого наслідки ще довго будемо відчувати. Великі речі діялися в незабутніх роках, однаке яка не-пропорціонально мала була опісля аналітична праця думки на терені тієї живої історії! Ще менша була воля того покоління, що несло головний тягар боротьби, розрахуватися з собою. Про окуповану більшовиками Україну годі тут говорити, бо там на таке не було місця, але те, чого не зроблено на українському Заході, ще яскравіше впадає в очі. Наростаюче молоде покоління знайшло щоправда оперте на визвольній війні патріотичне виховництво, а позатим мало що більше. Воно само собі конструювало упрощену інтерпретацію переломових років і брало з різних сторін те, що йому вдавалося бездоганне й доцільне. Ця інтерпретація, з речевого боку здебільша фальшивіва й нераз фантастична, зробилася одночасно теорією його власної дії. На наслідки не треба було довго ждати.

Як і попереднє, так і це покоління виявило себе найяскравіше в обставинах, що підготовляли світовий конфлікт і під час самого конфлікту. Годі тут входити в подробиці, однаке ще від часів відродження не виявили ми в практичній дії стільки самовбивчого безглуздя і не показали себе з такого жахливого боку.

Про різні речі можна мати різний погляд. Однаке одно є певне: це був наш найважчий досвід, окуплений найстрашнішою ціною і в жертвах, і — в наслідках для української справи. Досвід, без якого не зрозуміти української сучасності в діяспорі. Без конfrontації з ним не можна зробити ні кроку даліше.

Коли запитати, скільки в 'нас за останні десятиліття було чесного і беззастережного розрахунку з тією спадщиною, не дешевої „кри-тиki”, то робиться лячно і стає зрозумілій наш сучасний стан. Зате постала ціла література, у величезній мірі порожня й безвартісна, якої єдиним призначенням є закрити й спотворити правду та змайструвати в такий спосіб ідеологію для примітивних ватаг. Сумнє при цьому те, що 'наше т. зв. патріотичне громадянство приймає це як нормальну річ, даючи таким діям далекодійчу піддержку.

Рахунок за таке основне занедбання уже прийшов. Старе „село” діє далі, важке і здебільша байдуже до всього, що діється поза його тереном. А те, що робиться у наших т. зв. суспільних верхах є наче

(Докінчення на стор. 32).

Йосип Гірняк

На шляхах Лесі Курбаса (6)

ХОЧ ВІНА, А МУЗИ НЕ ВГАВАЮТЬ

На вулицях Львова завзяті і довготривалі бої. Кордони новозвільненої країни неохоронені. Опанування адміністрації, організація молодої армії, мобілізація необхідних засобів для її існування та босздатності — все це було нове, несподіване. Вся галицька Україна, всі громадяни всякого віку і статі працювали немов у чаді; метушились, не покладали рук. Люди кидалися від однієї ділянки праці до другої, не довершивши одного брались за друге, скрізь бракувало рук, знань, фаховості та вміння.

На мою долю теж звалися чимало завдань та обов'язків, які були мені в той час не під силу. Як видно, такий закон кожної революції: за діло мусять братися всі, хто під рукою. Мені теж довелося командувати відділом охоронців залізничної станції Березовиця-Острів, а після боїв у Микулинцях адмініструвати табором польських полонених з австрійського краківського полку, що хотіли із збросо в руках пройти нашу територію і в боєвому порядку долучитись до „галерчиків” та разом з ними знову повернутись на Україну. З невеликою групою старих австрійських ополченців українського роду, наказано мені стерегти цілий полк дебеліх мазурів та гуралів, і разом з ними рубати ліс біля Потуторів, щоб забезпечити паливом залізничні паротяги. В лісі, після праці зникало кожного дня по кілька полонених-поляків і як у воду канули по довколишніх селах, де їхні земляки ховали їх у своїх засіках. Ні я із своїми ополченцями, ні місцева наша влада не могли і не вміли зарадити цьому, бо багато інших клопотів і завдань приносив кожний день. Із заходу сунулась польська переважаюча й добре озброєна армія, зі сходу недобитки та втікачі шукали захисту на ще неопанованій та незагospодареній території палаючої України.

Разом із представниками київського уряду, військовими частинами та їхнім командуванням з'явилася у Станиславові Державна Капеля під управою Олександра Кошиця. Не зважаючи на воєнну хуртовину та економічний розрух, капела влаштовувала концерти й зачарувала своїм мистецтвом усе галицьке громадянство. Чарівник Олександер Кошиць, у час великої воєнної напруги й нечуваних злигоднів, привав за собою всіх у світ досі ще нечуваної краси української пісні.

замкнутий дикий танок. Ми вказували на початку на багато дивних явищ нашого життя, що, порожні й безсенсівні, розгортаються щораз ширше. Якщо застановитися критично, то показується, що вони точно зумовлені та мають свою логіку, — правда, логіку загибелі. Сили, що домінують у нашій „сусільності”, потребують конечно видовищ, ніби патріотичних буфонад, гомінкої фрази, брехні. Це ж вони на свій лад шукають у суррогатах і фальші глузду для того безглуздя, яке самі творять, нахвалюючись „перемогами”. Ще кілька їхніх „перемог”, і стіни довкола них замкнуться вповні.

Це і є ситуація для нових сил. Вони не атакуватимуть конечно всяких „фортець”, а перекинуть бій на терени, про які „фронтам” навіть не мріялося.

У Тернополі отаборився Микола Садовський із своїми заслуженими побратимами-акторами: Малиш Федорець, Корольчуком, подружжям Березовських, Ковалевським, Авдієнком та багатьма іншими. Поява цих олімпійців не завадила діяльності кількох місцевих гуртків, які, мов гриби по дотці, виростали в кожному повітовому центрі. В австрійських часах для такої „професійної” самодіяльності не було ґрунту. Концесія „Української Бесіди” охороняла театральний фронт від повені ансамблів.

У Тернополі з'явилися троє акторів „Молодого театру” з Києва: Володимир Калин і Фавст Лопатинський з своєю дружиною Антоніною Смерекою. До них долучився Амброзій Бучма, який після упадку Перемищля попав був у російський полон. Після революції він застяг у Києві, де доповнював свою театральну освіту в драматичній школі ім. Миколи Лисенка. Бурхливі дні частих змін урядів та ворожих окупacій примусили того талановитого актора шукати захисту та щастя у військах гетьмана Скоропадського. Ранньою весною 1919 року явився він у Тернополі в будинку „Міцанського братства” в одязі грізного гайдамаки: сіра велика козацька шапка з чорним довгим шником, кавказька чорна волохата кирея, з-під якої виблискувала срібна інкрустація імпозантної шаблонки, історичної гордості грузинського племені. Марсовий вигляд того театралізованого воїна був предметом захоплення й пошані дошкільної генерації „молодої України”, і пострахом для представників малолітньої національної меншини столиці галицького Поділля. До цієї групи киян долутились тернопільці: Крушельницький, Бортник, Зубрицький, Демчук, а згодом навіть Катерина Рубчакова підсилила цей ансамбль своїм авторитетом та хистом.

Ансамбль під назвою „Новий львівський театр” очолив Володимир Калин, який почав перші кроки на сценічних помостах 1915-го року в організованому Лесем Курбасом гуртку „Театральні вечори” в Тернополі. Рік пізніше Л. Курбас уже був у Києві в театрі Миколи Садовського. З перших днів існування „Молодого театру” під мистецьким проводом Курбаса, глядачі столиці України звернули увагу на молодого актора В. Калина, що у своїх перших ролях заблистив небуденним талантом. Наступ ворожих армій загнав цього інтелігентного юнака до родинного Тернополя, до батька-лікаря, де він надіявся підлікувати грізну хворобу туберкульози. Ні недуга, ні конкуренція ансамблю корифея Миколи Садовського не приглушили молодечого запалу юного курбасівця; він з подивутідною завзятістю і режисерською хвацькістю повторив за дуже короткий час київську курбасівську постановку п'єси В. Винниченка „Чорна пантера і білий медвід” і М. Гальбе „Молодість”. А. Бучма заходився біля народного репертуару.

У Станиславові Лесь Новіна-Розлуцький у співдії з В. Демчишином, М. Онуфраком, Н. Левицькою, К. Козаковою-Вірлінською та іншими організував колектив, що розширив театральну мережу у новопосталій республіці. „Українська бесіда” разом із своєю австрійською концесією загубилася у катакомбах Ставропігії на Руській вулиці ще в час листопадових боїв, і тому не мала змоги проявити своїх „первородних” прав на впорядкування театрального фронту і цим припинити зайву атомізацію. Уряд ЗУНР мав дуже багато важливіших турбот і, звичайно, не до театральних концесій було йому тоді. Театральна гарячка понесла акторів нестримною течією по неврегу-

льованому руслі індивідуальних ініціатив. Замість зібрати таланотіших в один гурт, під рукою досвідченого мистецького проводу, і створити один театр, — розгублено ті сили по дрібних гуртках.

**

Мої військові обов'язки глушili любов до театру. Коли ж я час від часу попадав у місто, де запалювались вогні сценічної рампи, я мобілізував усі внутрішні сили, щоб не пійтатись у темета рецидиву театральної гарячки і знову не ув'язнути в полоні сценічних куліс. Я намагався пройти повз театральну афішу, навіть не кинувши оком на прізвища недавніх товаришів, щоб тільки не розбудити черв'яка, який принищ під серцем. Я переконував сам себе, що мої сьогоднішні обов'язки потрібні для загального діла, ніж служіння театральній музі. Коли ж я все таки зважувався заглянути на виставу і загубитись між глядачами, то я таки ніяк не дозволив собі навідатись за куліси, бо знов, що там чигає страшна небезпека, якій протиставитись буде мені не під силу...

Літо 1919 року приневолило нас покинути рідну Галичину і знову податись за Збруч. Здавалось, що ця мандрівка буде недовга, як і попередня, що, набравшись сил і з'єднавшись з побратимами-наддніпрянцями, ми знову повернемось і продовжимо будову нової хати на своїй землі.

У Кам'янці Подільському мені довелось попасті під команду сотника М. Самійленка, родовитого полтавчанина, і з його частиною пройти довгий шлях через Проскурів, Жмеринку, Могилів-Подільський, Ямпіль і знову Кам'янець, аж поки не ув'яз у Вінниці. Не один учасник тих подій і походів поламав перо, описуючи походи, бої, епідемії, що покосами клали наше воядство в тому радісному і трагічному часі всенароднього здвигу. Тож і не мені смертному за це братися. Дай Боже знання й снаги комусь гіднішому завершити літопис того походу. Ті часи і події ще й досі чекають свого всеосяжного й об'єктивного дослідника. Я прошу Провидіння помогти мені зосередити свій зір і пам'ять на театральному фронті, який, не зважаючи ні на тяжку війну, ні на непригожі обставини та злідні, старався облегшити останні дні не одного приреченого українського лицаря двадцятого віку. Ні голод, ні холод, ні тиф, ні трагічна безвихідність — не могли подолати чару рідної пісні, рідного мистецтва. Де б це не було, при всяких обставинах, вистачало тільки появитись акторові на імпровізованих сценічних помостах, як тут же сотні палаючих очей з любов'ю і вдячністю слідкували за кожним його словом і жестом. Лицедійство заспокоювало голод і біль та запалювало каганець надії.

Кам'янець-Подільський став соборною столицею. Уряди УНР і ЗУНР потіснилися у тому старинному місті й розділили долю і нездоля. Біля будинків, де розмістилися департаменти міністерств, роїлось усяким військовим та цивільним людом. Передмістя, центральні вулиці, довколи інші села були переповнені військовими частинами, обозами та валками втікачів із сходу й заходу. На щастя, пора була літня і це людське муравлисько розташувалось „просто неба на землі“. У міському городі, в літньому приміщенні, що скидалось на військовий барак, отаборився Державний Драматичний Театр під керівництвом Миколи Карповича Садовського. На передмісті, у залі клюбу заливничників, Йосип Стадник з невеликим ансамблем презентував галицьку Мельпомену.

Навздогін Директорії подалась до Кам'янця-Подільського чимала група провідних акторів „Молодого театру”: Поліна Самійленко, Олімпія Добровольська, Василь Василько, Павло Долина, Кость Кошевський, Лев П'ясецький, Олекса Ватуля, Гнат Юра, та художник Гречаний. Керівник державного театру Микола Садовський не передбачав можливостей для використання тих співробітників Леся Курбаса, і весь цей гурт без діла прогайнував час, аж поки польська армія не підійшла під мури Кам'янця і не приневолила всіх лицедіїв шукати іншого притулку.

„Новий Львівський Театр” під опікою Начальної Команди Української Галицької Армії опинився на короткий час у Проскурові, де конкурував з колективом провінційного побутового театру, в якому тимчасово верховодив підприємливий Євген Коханенко, що теж покинув окупований Денікіном Київ і застриг під кордоном Галичини.

Лесь Новіна-Розлуцький із товаришами В. Демчишином, М. Онуфраком, К. Козаковою-Вірлінською та з місцевими аматорами розважав вояцтво та громадян Могилівського. Та вже незабаром, у дощовий день осінньої пори 1919 року могилівське кладовище, на березі рідного Дністра, прийняло тлінні останки талановитого романтика Новіни-Розлуцького, якого теж не минула тифозна коса.

По всьому просторі Поділля, під гук гармат, навіть у лікарнях серед ранених і хворих не вгавали пісні та жарти прифронтових лицедіїв. Глядачі-вояки по береги заповнювали театральні приміщення і широко вітали виконавців, а ті віддячувались своїм хистом і мистецтвом. Чим скрутіші наставали ситуації, чим дошкальніше діймав голод — тим голосніше лунали пісні, шибеничні сміхи та жарти. Здавалось, що театр та актори ніколи не були такими побажанями розрадниками, як у ті трагічні часи. Глядачі були дуже вибачливі, вони не звертали уваги на примітивність сценічного оформлення, на вбогість костюмерії та бутафорії — вони сердечно дякували за шире слово й пісню. Драми „Сава Чалий” Карпенка Карого, „Про що тирса шелестіла” Черкасенка, політично-сатиричні п'єси Винниченка, інсценізацій Шевченкового „Великого льюху”, „Івана Гуса” та окремих лірико-драматичних віршів мали особливий вплив на глядачів-вояків. Покинуте на темному розпутті та виснажене вояцтво знаходило проміння надії, розради та сили для дальшої боротьби в мистецьких екскурсах в історію та в поетичній спадщині Шевченка. Силу впливу мистецтва на вояцтво помітило й командування, і почало з великою увагою ставитись до кожного, навіть самодіяльного почину серед військових частин. Само життя, без спеціального плянування, і попередньої підготови, довело, що театр і лицедії можуть принести велику послугу в час воєнних негод і тяжких боїв.

П'яtnадцять років згодом доля кинула мене на далеку Північ, у нетри каторжан.... Здавалось, що з того пекельного дна не буде виходу. Однаке театральне дійство і там було бальзамом, що вигоював духовні рани і заспокоював тугу.

Усмішка манливої Мельпомени

Осінь 1919 року принесла всьому молодому галицькому „ісходові” найтяжчі випробування. Польська армія стала муrom на Збручі, з півночі сунула більшовицька орда, з південноого сходу підходила біла армія Денікіна. Простір, на якому розташувалась УГА, меншав

з кожним днем. По містах і селах з'явилися нові кладовища, подільські степи засивалися новими могилами, залишні станції встеляювались тифозними вояками, серед яких костеніли тіла померлих. Через той килим смерти переступали ті, яких за день-два також звалювала безпощадна тифозна пошест.

З наказу моого начальника, сотника Митрофана Самійленка, я добиралася з Ямполя до Кам'янця Подільського з відповідальним дорученням. На Могилівсько-подільській залізничній станції повідомив мене четар Мельник, начальник відділу зв'язку, що на запасній колії, в його вагоні, лежить серед телефонічного приладдя мій молодший брат Володимир, якого звалила тифозна гарячка. Не маючи часу ні змоги зупинитись у Могилеві, я заостікувався хворим, я взявся перевезти його до Кам'янця і там передати під опіку брата Омеляна. На відкритій платформі, в морозну ніч, під сніжною порошою я вкривав Володимира своєю стрілецькою шинелею, а сам, тулячись до нього, зогрівався його високою тифозною температурою. Найтяжчий етап тісі подорожі був від Кам'янецької станції до міста, коли довелось мені серед темної ночі нести хворого на спині три кілометри, поки не добився до квартири Омеляна.

Виконуючи доручені мені справи, я помітив у міністерстві військових справ евакуаційний настрій. Ніхто нічого не міг мені до ладу розказати ні порадити. Довелось поспішати до своєї частини. Повернувшись до Ямполя мені вже не пощастило. Дібравшись до Проскурова, я стрінув на станції свого сотника вже в цивільному одязі, а мої товариші по службі, поручник Йосип Теліщак і хорунжий Степан Волинець (соліст-тенор), хоч іще парадували у військових одностроях, але свої старшинські відзнаки заховали нашадкам на пам'ять. На головній колії стояв невеликий поїзд Головного Отамана з паровозом під повною парою. По настрою охоронців поїзд можна було догадатися, що вони всі ще чогось чекали. Між вояцтвом і цивільними пасажирами кружляли панічні поголоски про денікінців, які ось-ось появляються під Проскуровом.

Мої товариші підтримували думку, що настало крайня пора кінчати військову кар'єру. Самоздеградований поручник Теліщак допоміг мені зняти з коміра відзнаки хорунжого, пістоля я заховав у внутрішню кишеню та й попрощався із „старою воиною“, з довголітніми друзями. Дорога із станції вела до міста. Сам не знаючи чому, понесло мене туди. Я став задумуватись: що ж далі?

Наша маті, розказуючи нам, ще малим дітям, бувальщину, згадувала про польських повстанців, яких поборювали австрійці й росіяни. В тій розповіді виступав герой, струсівський ходачковий шляхтич, якого переслідували москалі. Коли його загнали в безвихідний кут, він вигукнув повстанський клич: „Бронь до води — сам до лясу!“ (Зброю у воду, сам у ліс). На жаль, я не мав такої можливості, бо ніде не видно було лісу, а якби в цій степовій околиці попався гайок, то там надійного захисту мені б не знайти... На одній з вулиць передмістя Проскурова я наглядів театральну афішу, що запрошуvalа на виставу драматичного ансамблю під мистецьким керівництвом Євгена Коханенка! Хоч як безпросвітно і тяжко було на душі, однак це прізвище в одну мить освітило яскравим промінем дальшу дорогу.

Міське населення з підозрінням та тривогою придивлялось до перших стеж денікінського лицарства, які кинулись розбивати замки на дверях магазинів. Підо мною земля стала горіти, за всяку ціну

треба було десь шукати захисту і не мозолити очей новим окупантам. У театральному будинку якась добра душа показала шлях до недалекої гостинниці, де квартирували актори вказаного на афіші ансамблю. У невеличкому проскурівському заїздному домі, на другому поверсі, всі чотири кімнати і зв'язуючий їх коридорик були по береги виповнені людським муравліском. Тут роїлось не тільки співробітниками Є. Коханенко. Два дні перед моїм приходом тут знайшли притулок київські молодотеатрівці, що не загріли місця в Кам'янці Подільському, бо від наступаючої польської армії теж не сподівалися добра.

Коханенко і його дружина Климентина (сестра Івана Рубчака) потіснилися у своєму кутку і прийняли мене, як свого. Муравлісько гуло і клопоталось щоденними турботами, ніби нічого не скільсько, дарма що на вулицях Проскурова появилось вороже військо, і що раннім-ранком останні частини УНР подались у напрямі Волочиська, а на станції залишились повні вагони тифозного вояцтва.

Коханенко, помітивши по моєму одязі, що мої військові шляхи дійшли у безвихідний закут, — звернувся до мене словами:

— Вітаю тебе в імені всієї братії, і на доказ щирості моїх слів звільняю тобі одну дошку на підлозі, де можеш відпочити і стрясти з себе порох блудних шляхів. Пригадай собі нашу девізу: „Стоптавши одну пару підошов на сцені, ти вже від неї нікуди не втечеш, на сцені закінчиш свої життєві мандри”.

Я звернув його увагу на те, що невідомо, чи білогвардійщина не скаже „не било, нет і не може бить малоросійського театра”, і цим поставить під сумнів цю акторську девізу. Не поділяючи моїх підозрінь, Коханенко став накреслювати рожеві перспективи майбутнього. З його слів виходило, що він задумав разом з молодотеатрівцями добиратися до Києва. На Збручі поляки закрили кордон і туди нашому братові нічого пхатися. А на Сході буде те, що Бог даст! Це правда, що білогвардійці позакривали всі українські інституції, в тому числі й театри, але з ходу подій видно, що і їм непереливки, та й узагалі в таких бурхливих та мінливих часах нічого вічного не мас. Що в цьому було дещо правди, підтверджував факт договору Начальної Команди УГА із штабом Денікіна. Одні і другі робили це не з добра! Ілюзія цього тимчасового порозуміння відкривала театральним недобиткам віконце для повороту до Києва.

На вулицях Проскурова стало появлятися з кожною хвилиною більше денікінської солдатні. Мешканці театрального гуртожитку не зважувались першими висунути носа на світ Божий. Вони цілу добу обговорювали головне питання: якими дорогами та засобами можна було б добрatisя до Києва?

Прислухаючись до їхніх палких дебат, я забував про ту мишоловку, в яку ми всі попали. Я був загіпнотизований великим гуртом близьких співробітників Леся Курбаса. Адже ж ось тут рядом розмістилися на долівці Василько, Ватуля, Юра, Кошевський, Лопатинський, Долина, П'ясецький, Гречаний, а в сусідній кімнаті Добровольська, Самйленко, Орлівна, Смерека. Още ті, що разом з Лесем Курбасом збудували „Молодий театр” і тепер ламають собі голову, як би то хутчій зустрітися з ним знову й почати все заново! І сон не брав і голод не дошкуляв, і чхати хотілось не тільки на білогвардійців, але й на всі темні сили світу! Тільки б служати розмови про нові

обрії театру, про те, як буде прекрасно, коли знову відкриється театральна завіса...

* * *

Наступного дня на вулицях з'явилося чимало місцевого люду, який заходився біля своїх буденних справ. Із залізничної станції неслись гудки паротягів, навіть був чутний гуркіт поїздів. Учора там було чимало галицького вояцтва, всі запасні лінії були заняті поїздами військових частин та обозів. Не може бути, щоб за одну ніч усі вони зуміли кудись евакуюватись! Проте, зимувати тут, на проскурівській станції, вони не будуть. Чи не краще знову змішатися з ними і разом пробиватися на схід, подальше від польської кавалерії, про „подвиги“ якої вже давно неслись вісті з покинутої Галичини.

Ще в час нічної розмови, наш гурт вирішив покинути „гостинний“ Проскуров. Питання було тільки, чи нові окупанти не заставлять шляхів, чи можливо буде покористуватися залізницею? Коли ж ми переконалися по гудках, що паротяги не погасили своїх вогнів, увесь гурт узяв свої наплечники та й подався на станцію.

Війна—війною... Денікінська солдатня дограбовувала, що під руки попадало. Галичани зі збросю в руках охороняли перед новими союзниками свої ешельони й окремі вагони, які були їм шпитальними приміщеннями та тимчасовими казармами. Багато цивільного люду вештальлось кругом станції, визираючи при нагідності будь-якого транспорту. Тут і там стрічались знайомі обличчя; деякі встигли вже зняти свої військові одяги, а деякі, навпаки, були в одностроїх і свою марсовою поставою намагалися засвідчити, що війна продовжується, і що ще не відомо — хто пан, а хто пропав. Проте, це була тільки приємна зовнішня декорація. Під нею скривалось розчарування, зневіра, безпорадність та гіркий біль. Приглядаючись до тієї невідрадної картини, що так яскраво обрисовувала, на проскурівській станції, всю нашу ституацію, насувались думки: неваже це такий фінал симфонії, яка почалась такими могутніми звуками труб, чарівними мелодіями гобоїв, фаготів та клярнетів? І ось такими трагічними тонами має закінчитись пісня, яка погнала нас з-під рідних стріх на широкі простори, де бурямі крутежі завзялися розвіяти наші поривання і світлі надії?

На станції, серед вояків УГА, натрапив я на начальника телефонно-зв'язкового відділу, до якого належав мій брат Володимир. Кілька днів після того, як я перевіз хворого Володимира з Могилева до Кам'янця, вся та частина під командою четаря Мельника переїхала до Проскурова, де її заскочили підії, з'язані з наступом денікінців. Четар Мельник разом із своїми вояками та старшинами й усім технічним вирядом стояв незайманий на запасній лінії, і за наказом свого начальства, чекав нагоди для переїзду до місця посту Начальної Команди УГА. В його розпорядженні було декілька вагонів під охороною обробочих стрільців.

Четар радо погодився прийняти безпритульних акторів під свою опіку і розмістив усіх поміж своїми вояками. У вагоні старшин гостинно прийняли театральне жіноцтво; там і я з Євгеном Коханенком розмістився на пустуючому тапчані моого брата. По двох днях клопотань і митарств коменданта транспорту, наші вагони причеплено до ешельону і ми рушіли на Схід. Після довгих зупинок у лісі і заготівлі дров для ненажерливого паротягу, після сварок та кулач-

них бойів з непроханими пасажирами з різних загонів та самозванних формаций, нам пощастило добрatisя до Жмеринки.

За час світової війни і наших післялистопадових наступів та відступів, довелось бачити й пережити багато трагічних подій та картин. Однак картина тогочасної станції Жмеринка затьмарила все, що пам'ять зберігала з жорстокої історії.

Станція Жмеринка відрізнялася від багатьох інших своєю архітектурою, внутрішнім розташуванням і розкішно прикрашеними стінами чекалень. Запасні лінії були зв'язані тунелями, що нагадувало модерні залізничні двірці великих європейських міст. Усі ці приміщення, підземні ходи, перони та прилягаючі площі і тротуари ба навіть міжлінійні доріжки, — все це було вирите тілами ранених та тифозних вояків армій обох урядів: УНР та ЗУНРА. Померлих ніхто не хоронив, ще живих — ніхто не доглядав. Тільки сніг передчасної зими приблював ту дантівську картину. Що далі на схід — то густіше такі макабричні панорами прикрашували побоєвища визвольного походу.

На станції Жмеринка вияснилось, що наші господарі направляються на південь, слідами Начальної Команди. Акторській братії треба було триматись шляху до Вінниці. Підприємливі молодотеатрівці кинулись по розлогій станції на розшуки транспорту. В далекому кінці безмежного поля колій, поволі сунувся ешельон. Молодші чіплялись вагонних дверей, на ходу відкривали їх, а другі підкидали туди актрис і помагали зіп'ятыся отяжілим недотепам та старшим акторам. У темноті ніколи було приглядатися, куди лізти, кожний чіплявся за що попало, аби тільки попасті в поїзд, який уже став набирати швидкості. Не всі попали в один вагон, хто куди встиг — там і прикипав. Важко було, щоб в одному напрямі і в одному поїзді.

Коли надворі вже стало сіріти, і поїзд зупинився на невеличкому роз'їзді, дехто із меткіших кинувся по вагонах на розшуки товаришів-мандрівників, щоб поглянути, як вони перенесли тяжку нічну подорож. А ніч була морозна і діймаючий холод не жалів костей. Усім було важко, але найгіркішу чашу довелось випити жіночству, що попало у дірявий вагон, по якому кітер гуляв, мов по полі. Дошки долівки зіяли дірами, так що в темноті небезпечно було й рушитись, щоб шукати тепла і захисту одна біля одної. Коли ж з промінням ранку до них заглянули товариши, то кошмарна картина жахнула найтвердіших духом: Добровольська, Самійленко, Коханова, Смерека, Орлівна покулені, ледве теплі провели всю ніч між покійниками, яких уже довший час ніхто не турбував, а залізниця возила їх безплатно сюди й туди. Переляканіх, напівпритомних акторок товариши перенесли в сусідні вагони та все ж таки живими довезли до Вінниці.

Далі вже було нікуди іхати, цілях на Київ був загорожений. Та коли б дорога була й вільна — то сил та енергії вже й у наймолодших не було. Треба було зякоритися й відпочити в тому прекрасному місті-свідку славного і драматичного минулого.

По дорозі із станції до центральної частини міста стіни будинків і паркані були удекоровані жалібними оповіщеннями про похорони недавно померлих галицьких старшин та вояків, що знайшли тут кінець свого життєвого шляху. Майже на кожній похоронній оповістці видніло знайоме прізвище шкільного товарища, колишнього вчителя, близького друга, земляка ба навіть родича. — Вінниця привітала мене болючими повідомленнями. На деяких будинках висіли полотнища

Червоного Хреста. Як видно, лікарні не вміщали тих, які потребували опіки та лікування від пошести. На вулицях стрічались товариши і знайомі стрільці. Ми всі гуртом посправмуювали до міського театру. Афіші сповіщали, що там діяв „Новий львівський театр” під патронатом Начальної Команди УГА.

В центрі міста, трохи осторонь від головного бульвару стояла біла будівля театру. Біля вхідної брами висів великий плякат, що запрошує глядачів на виставу п'єси німецького драматурга Гальбе „Молодість”. Ні війна, ні пошестя, ні денікінці не могли спаралізувати діяльності акторів; але, як видно, і глядачі шукали відпружнення та розради від денних турбот у театрі.

За кулісами, в одній з акторських кімнат опинився я в обіймах друга Альоши Польового. Він попав у цей ансамбль разом з І. Рубчиком, М. Бендалем, П. Сороюко та іншими. Тут згуртувались майже всі старші актори „Бесіди”, які опинились за Збручем. В. Калин і А. Бучма поділилися режисерськими обов'язками. Начальна Команда УГА назначила своїм уповноваженим при ансамблі хорунжого Лесья Гринішака, якому пощастило згуртувати розсіяних по різних частинах колишніх акторів: Гриця Ничку, Михайла Онуфріака, Степана Волинця. Із молодих тернопільців тут опинились: М. Крушельницький, Т. Демчук, Я. Бортник, І. Зубрицький. Жіночу частину репрезентували: Н. Левицька, К. Пилипенко та її сестра Надія, Пархоняківна-Козак та донька Рубчаків — Ольга. Богдан Крижанівський став на чолі музичної частини театру.

Поява „молодотеатрівців” підбадьорила вінницьку групу. Того ж дня після вистави відбулась за кулісами цілонічна нарада над злукою обох груп і над плянами дальншого існування та праці театру. Тоді то було прийнято називати „Новий львівський театр ім. Івана Франка”. До режисури включено співробітника „Молодого театру” — Гната Юрія. Уповноважений Начальної Команди Лесь Гринішак запевнив, що театр може й надалі надіятись не тільки на моральну але й на матеріальну допомогу. Начальна Команда УГА, у тому часі єдиний репрезентант уряду Галичини, зобов'язалася зберегти цю мистецьку клітину і забезпечити їй дальшу працю та існування. В сусідстві з театральним будинком, актори підхарчовувались у військовій іdalyni, скромними стрілецькими обідами, і всім їм здавалось, що для майбутнього процвітання українського театру годі про щось більше й мріяти.

Відпочивши і відогрівшись біля теплої печі на кватирі Польового, я задумався, до якого берега й собі причалити. Умова з Денікіном вилікувала мене від військової романтики. Як галичанин я не міг повернутись з частинами УНР на Захід. Перед мною виринули проблеми: закінчити освіту або остаточно з'язати свою долю з театром. Пляни про університетські студії були нереальні; серед тих обставин годі було про це й думати. Театральні горизонти обрисовувались більш конкретно. Сама доля звела мене з гуртом людей, які, при всяких обставинах, будуть жити і працювати тільки в театрі. Правда, більшість з них — це люди мені незнайомі й нові, але на них лежить печать і вплив Лесья Курбаса. Серед галичан було лише кілька товаришів з театру „Бесіди”, решта — група тернопільців, що теж мали щастя хоч і короткотривалого, а все ж таки безпосереднього контакту з Курбасом. Одні і другі дивились на мене з певною дозовою скептицизму і недовір'ям, як і зрештою на кожного нерішеного „ама-

тора". Одинокою моральною підпорою залишався Євген Коханенко, який завжди збивав мене на театральні манівці й уперто пророчив, що акторства мені не обминути. Його особистою завітною мрією була невеличка група з дванадцяти акторів, на чолі якої він прагнув завершити свої антрепренерсько-режисерські амбіції. Такі пляни були темою його розмов з тими, яких він намітив, як членів і співробітників свого майбутнього підприємства. Як видно, між ними він бачив і мене. Старші товариши скептично ставились до тих плянів, бо доглядували в них його анархічну розхристаність та нездисциплінованість. Егоцентризм Коханенка був також причиною його опозиційного наставлення до новозорганізованого „Львівського театру ім. І. Франка”. Він передбачав, що в тому ансамблі йому першої скрипки не грati, а це ніяк не задовольняло його амбіцій. А все ж скрутні обставини, в яких опинилися ми всі разом з галицьким військом, штовхнули Євгена Коханенка у гру, в якій він сподівався бажаних вигральштів.

Похід Денікіна на більшовицьку Москву не вдався і надії УГА на вихід із трагічної ситуації розвілlyсь. Серед вояцтва стали кружляти поголоски про більшовицьких агітаторів, які, використовуючи безвихіддя кільканадцятитисячної маси, покинутої напризволяще, інтенсивно стали проповідувати ідеї пролетарської революції. Серед акторської братії речником тої нової затії, несподівано об'явився Є. Коханенко. Де не взяvся Ол. Ремез, колишній співробітник Гната Хоткевича в „Гуцульському театрі”, який став правою рукою Коханенка в новій його діяльності. Щоб надати своїм проповідям більшої переконливості, Коханенко виплекав собі борідку в стилі Леніна.

Денікінці стали відступати на південь, а за ними й командні частини УГА. Чимала група акторів на чолі з Г. Ничкою, Н. Левицькою, М. Бенцалем, І. Рубчаком, теж подалася в тому напрямі, щоб не губити безпосереднього контакту з Начальною Командою. Основна частина акторства була заскочена швидким наступом більшовиків з півночі і не була поінформована про таємні переговори Начальної Команди з більшовиками. Молодотеатрівці тримали курс на Київ і тільки чекали сприятливої нагоди, щоб туди добрatisя. Решта теж, із різних міркувань, мріяла про столицю, бо ж тільки там мерехтіло майбутнє театрального мистецтва, і для кожного, хто порішив життя своє зв'язати із сценою, Київ був завітною мрією. Але ж невідомо, що більшовики цього разу несуть на своїх штиках? Дехто з тих, що побували в Києві в час першого приходу більшовиків, згадують, що вони ставились до театру досить толерантно, що вони театри удержавлюють, акторів шанують і масово відвідують вистави... словом, не такі ненависники всього українського, як білогвардійці. Щождо ЧК, то ця установа розправлялася з контрреволюцією, поміщицями, царськими генералами. Але група Гната Юри, Олекси Ватулі та інших, які раннім літом подалися навздогін Директорії до Кам'янця Подільського, були пессимістично настроєні. Вони передбачали, що більшовики за цей їхній вчинок по голівці не погладять. Вони ж були свідками господарювання й терору „муравйовщини”, тому рожеві перспективи безтурботного процвітання мистецтва, яке проповідували речники більшовицької пропаганди, не всім усміхались і не всіх переконували. Їхні розповіді про масові арешти, про нічні розстріли, про терор — розвіювали приманливі обіцянки нехитрих агітаторів. У Вінниці по хатах, на вулицях, на базарі було

тільки й мови, що про рейди повстанських загонів, про насоки на поїзди, про грабунки банд, які налітали на села та хутори, а над тим усім хаосом висів мов Дамоклів меч, наступ червоної армії.

За кулісами театру, після кількаденної відсутності, з'явився Євген Коханенко і нишком роздав акторам папірці з печаткою підпільного більшовицького комітету, які мали служити посвідкою та перепусткою на вулицях міста. Наступного дня, раннім-ранком, вийшли ми з Польовим на базарну площа, при якій ми кватиравали в кімнаті вінницького крамаря. Кімната наша була приманлива, бо ціла стіна, біля якої стояв наш тапчан, постійно огріта печею, в якій наш господар щоденно випікав запашний хліб.

Цього ранку крамниця нашого господаря була закрита. На свіжому снігу не було слідів ранніх покупців, що будили нас щоденно своєм гомоном. На площі — ні душі. На одній з вулиць, що вела до центральної магістралі міста, зупинили нас три солдати, з червоними стяжками на старих царських шапках. Косі очі й жовтий пігмент обличчя зраджували азійське походження нових завойовників Вінниччини. Як видно, рештки моого стрілецького одягу привернули їхню увагу і, справивши на нас свої кріси, наказали нам ломаюю російською мовою іти з ними. Оточені „лицарями пролетарської революції“ ми пішли туди, куди, заохочували лайкою, повели нас конвоїри. Від такої зустрічі стало нам невесело на душі. Конвой привів нас до якоїсь розграбленої крамниці, де було чимало армійців у різних одягах і при різній зброї. Один з них поцікавився нашими документами. Довго придивлявся він до посвідки, якою обдарував нас напередодні Коханенко. Посвідка здалась йому новинкою, бо тут же він звернувся до старшого і з явним здивуванням став питати ради. Начальство покрутило папірцем, уважно приглянулось до печатки та підпису і, на диво всім конвоїрам, відпустило нас на всі вітри,

На вулиці, коли трохи відлягло від серця, Альоша Польовий з великим признанням заговорив про Коханенка:

— Я знов, що Дзьордзьо (така була кличка Коханенка в театрі „Бесіди“ ще довго до війни) дасть собі раду в житті, але щоб він так далеко пішов, я цього ніколи не ворожив.

Ленінської борідки, виплеканої в тому часі Коханенком, ніхто поважно не трактував. Актори знали, що він мав нахил до різних дивацтв та несподіваних стрибків і не надавали цьому поважного значення. Загальна була думка, що Коханенка штовхала на такі вчинки манія великоності. В театрі йому все щось завадило, завжди хотісь стояв йому на дорозі. Як актор, він мав усі дані для помітного успіху, однак надмірна жажа слави гнала його по блудних дорогах, як часто це буває з людьми, які в погоні за успіхом по дорозі розгублюють те, що їм Господь у руки вклав. Але цього разу Коханенко Польовому заміпнував.

У театрі застали ми все акторське товариство. Ніхто не зінав, на яку статі, з чого починати. До всього тривожного й непевного доливали оливу кияни, які свого часу вже понюхали більшовицького пороху. Іхня настороженість і пессимізм нічого світлого не віщували. Не зважаючи на пронизливий холод у неопаленому театрі й голодну музику в пустих шлунках — ніхто не рухався з місця, всім хотілося провести цей тривожний день гуртом. Надвечір з'явився Коханенко в сірій військовій шинелі, з туго набитим паперами портфелем у руках.

Осині Данко

До хроніки наших днів

ПРОФ. ДМИТРО І. ЧИЖЕВСЬКИЙ У НАС І В ЧУЖИХ

Якщо б хтось зробив серйозну спробу дослідити, який вклад українці за кордоном внесли в світову науку, то незалежно від того, чи цей вклад — у порівнянні до загальної скількості українців за кордоном — виявився б більший чи менший, немає сумніву, що найвизначніше місце серед невеликої групи українських вчених, що такий вклад зробили, належало б професорові слов'янської філології Гайдельбергського університету й директорові Славістичного інституту того ж університету, — Дмитрові Івановичеві Чижевському. Якщо б завдання згаданого дослідження обмежити до самої славістики, то тут найвизначніше місце належало б проф. Чижевському вже не тільки серед українських вчених, але серед славістів західного світу взагалі.

Проте, виходить парадокс, коли ставити собі питання, чи і наскільки українська інтелігентська верства поінформована про працю проф. Чижевського та наскільки вона усвідомлює собі його місце в світовій науці. А таке питання слід ставити не тільки тому, що серед нас живе найбільший сучасний український вчений-славіст, але й тому, що навіть для нефахівця вистачить переглянути бібліографію друкованих праць проф. Чижевського — 48 сторінок друку — щоб переконатися, що його вклад також в українознавство є вийняткової ваги. Відомо, що проф. Чижевський співпрацює з редакцією Енциклопедії українознавства та є дійсним членом Української Вільної Академії Наук в США; з інших українських культурних установ і товариств йому довелося виступити. Українська преса, яка любить вважати себе хронікарем і справжнім відображенням українського культурного життя, вперто й послідовно промовчує осяги, а навіть ім'я цього великого вченого, як зрештою й деяких молодших

Запросивши всіх акторів до окремої кімнати, він представився як комісар комуністичної партії Західної України, і тут же заявив, що від цієї хвилини театр стає державною установою. Комісар Коханенко виголосив нам довгу лекцію про завдання та ролю партії в пролетарській революції, і про ті обов'язки, які тепер стали перед театром, перед акторами і перед всією Галицькою Армією, яка склали умову з більшовиками, і яка з сьогоднішнього дня стала зватись Червона Українська Галицька Армія. Коханенко запевнив, що театр буде продовжувати свою працю в тому ж приміщенні де й досі, та буде ділитись сценою з російським театром, як це, зрештою, було до сьогодні. Майбутнє театру він змальовував яскраво- рожевими фарбами і, на доказ правдивості своїх обіцянок, доручив скласти реєстр наявних членів ансамблю, яким наступного дня комісаріят виплатить заздалегідь належну платню.

Дехто з нас знов, що представники УГА вже кілька тижнів тому почали таємні переговори з підпільними агентами більшовицької партії, але що Коханенко був причасним до тих подій — це для його товаришів було великою несподіванкою. Однак його категоричні заяви, мітинговий тон і комісарський портфель говорили самі за себе.

колег проф. Чижевського. Якщо й можна пригадати останні згадки про нього чи його статті, то хіба тільки в мюнхенській „Українській літературній газеті”. Проте, мовчанка української преси в Америці стає зрозумілою, коли пригадати собі свого роду „похід” проф. Романа Смаль-Стоцького проти проф. Чижевського. Варто пригадати, для прикладу, виступ проф. Смаль-Стоцького, президента НТШ, на загальних зборах цього товариства в Нью-Йорку 1960 р., коли він сердито засуджував працю проф. Чижевського, а зокрема його книгу з 1959 р. „Das heilige Russland”, як національно скверну. Цю книгу засудили 4 роки пізніше також неукраїнці й з протилежних проф. Смаль-Стоцькому позицій, про що ще буде згадка пізніше. „Гріхи” проф. Чижевського полягають в тому, що він з однаковою відданістю й такою самою безсторонністю досліджує культурні явища в німців і словаків, чехів і українців, поляків і росіян, лужицьких сербів і болгарів, французів і сербів. Тим часом серед нашої суспільності ще у великій мірі панує дивне розуміння, чи пак, нерозуміння суті науки. У великої частини ‘наших’ людей з академічними титулами чи навіть позиціями університетських викладачів панує неподільно переконання, що завданням українського вченого є „ширити добре ім’я і знання про Україну”, а дехто звів би це завдання до писання листів до редакцій різних енциклопедій чи навіть середньошкільних підручників і виправлювання поборлених там хиб щодо України. Згідно з таким розумінням науки, окрім феномені чи питання варті дослідження остільки, оскільки висвітлення їх служить у пропагандивному розумінні *ad maiorem Ukrainae gloriam*. Якщо ж дослідження певної проблеми не служить цьому або якщо воно ‘невтральне’ з погляду української пропаганди, то його треба залишити поза увагою. В такій ситуації не трудно зрозуміти, чому 60-ліття проф. Чижевського в 1954 р., або його 70-ліття в 1964 р. відмітили тільки деякі круги українського культурного світу, а ширший загал почув хіба деякий відгомін цікавої пленарної конференції УВАН в Нью-Йорку в честь 70-ліття проф. Чижевського і вже, мабуть, призабув книжечку д-ра Є. Пизюра з 1955 р. про проф. Чижевського з нагоди його 60-літнього ювілею. У висліді згадуваних „походів” і відношення до суті науки, наша громада проходить попри праці і пройшла попри ювілеї проф. Чижевського, не помічаючи їх. Сам проф. Чижевський, відповідаючи в 1964 р. на промови в його честь в Гайдельбергі, між іншим, згадав одним реченням про відношення української спільноти до його праці так: „Мої українські земляки, за малими винятками, не мають зрозуміння для моєї праці і я в останньому році був змушений виступити з різних українських культурних організацій”. Цього, мабуть, вистачить для визначення „у нас” з нашого заголовку.

У Німеччині, де проф. Чижевський провів більшу частину свого життя і праці, в 1954 р. заходами колишніх студентів і колег-професорів з'явилася з нагоди його 60-ліття книга-фестшріфт під редакцією проф. Макса Фасмера (*Festschrift für Dmytro Čyževskyj zum 60. Geburtstag am 23. März 1954. Berlin, In Kommission bei Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1954. (Veröffentlichungen der Abteilung für Slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts (Slavisches Seminar) an der Freien Universität Berlin)*). Книга має 306 сторінок і, крім передмови покійного проф. Фасмера, містить 33 сторінки бібліографії праць проф. Чижевського та 27 статей на різні теми, зокрема в ділянці славістики. Між авторами статей є два українці: проф. О. Пріцак

і проф. В. Сас-Залозецький. Дві з них відносяться до україністики.

В 1964 р. в Гайдельбергу відбулося святкування 70-літнього ювілею проф. Чижевського при великій участі професорів і студентів проф. Чижевського. З цієї нагоди приготовлено новий „фестшріфт” в честь ювілянта, що й вийшов з друку 1966 р. під назвою: *Orbis scriptus: Dmitrij Tschizewskij zum 70 Geburtstag. Herausgegeben von Dietrich Gerhardt, Wiktor Weintraub, Hans-Jürgen zum Winkel. München, Wilhelm Fink Verlag, 1966.*

Це великий, майже 1000-сторінковий збірник 95 статей з ділянки переважно славістики й історії Східної Європи. Список авторів з різних країн і національностей включає, між іншим, також такі відомі імена: Ф. Дворнік (Вашингтон), Карел Грабек (Прага), Йозеф Вашица (Прага), Роман Якобсон (Кембрідж, Масс.), Ервін Кошмідер (Мюнхен), П'єр Паскаль (Париж), Борис Унбегавн (Оксфорд), Г. Вернадський (Нью Гейвен), Роман Інгарден (Краків), Юліян Кржижановський (Варшава), Мілівой Павловіч (Београд), А. Онд'єл (Дебрецен) ін ін. Між 95 авторами збірника є 4 українці: Омелян Пріцак (Гарвард), Ярослав Рудницький (Вінніпег), Юрій Шевельов (Колюмбія) і Ігор Шевченко (Колюмбія). Статті збірника надруковані різними мовами; одна з них українською, це стаття „З історії українського романтизму” проф. Ю. Шевельова. Список вчених і інституцій, які прислали привітання ювілянтові, включає понад 200 імен. Бібліографію праць проф. Чижевського від появи першого „фестшріфту” опрацював Ганс-Юрген цум Вінкел, з яким співпрацював і Мирослав Лабунська. Книга вийшла друком за допомогою Міністерства культури Баден-Вюртемберг.

Було б, мабуть, трудно знайти другого вченого-чужинця, якого б академічний світ Німеччини вшанував виданням аж двох „фестшріфтів”. Якщо це сталося у випадку проф. Чижевського, то це, з однієї сторони, вияв вдячності за його вклад у розвиток славістичних студій у Німеччині, а з другої — вияв пошани для великої й багатогранної праці універсального славіста й незвичайної людини. Характеристично, що всупереч політичній ситуації східноєвропейських країн, вчені з Польщі, Чехословаччини, Мадярщини й Югославії взяли численну участь у вшануванні проф. Чижевського у „фестшріфті” разом з ученими Західної Європи й Америки.

Про відношення до проф. Чижевського в Советському Союзі можна довідатися з голосів, що йдуть через Східну Німеччину. В той час, коли в Гайдельбергу йшли підготовки до видання другого „фестшріфту” в честь проф. Чижевського, Відділ літературознавства Інституту славістики Німецької Академії Наук в Берліні (Східна Німеччина) видав збірник критичних статей про славістику й скандознавство в Західній Німеччині: *Ziegengeist, G: Wissenschaft am Scheidewege; kritische Beiträge über Slawistik, Literaturwissenschaft und Ostforschung im Westdeutschland. Berlin, Akademie-Verlag, 1964.* В цьому збірнику д-р Г. Грасгофф вмістив критичну статтю п. н. „Подвижник ідеалізму й містичизму; до діяльності проф. Чижевського”. (Dr. H. Grasshoff: „Ein Verfechter des Idealismus und Mystizismus; zum Wirken Prof. Tschizewskis”). Крім критики праць проф. Чижевського з так зв. клясових і соціалреалістичних позицій, характерне в цій 10-сторінковій статті місце — дві сторінки — присвячене аналізі українознавчих праць проф. Чижевського. Дуже цікаво, що цей вчений-німець відступає від клясових і соціалістично-реалістичних критеріїв оцінки

українознавчих праць проф. Чижевського, а стає в обороні ніби по-кривдженої російської літератури й культури, якій проф. Чижевський мовляв, „з легкої руки відібрав загальноросійську ранню літературу включно до 13-го століття й приписав її українській літературі”. В іншому місці, про згадувану на початку нашої статті книгу проф. Чижевського, Грассгофф пише: „В його книзі 'Das gайліге Руссланд' автор підкresлює, що 'українці і білоруси протягом століть (13-17 століття) політично і культурно належали до польсько-литовської держави і частинно плекали зв'язки з європейським Заходом. Він отже конструює ніби стародавню ворожнечу між 'європейською' (українською й білоруською) та 'азіатською' (великоросійською) Росією й тому маює епоху московської держави, зокрема жорстокість Івана Грозного, в найчорніших красках'. Зацікавлення проф. Чижевського історію української культури Грассгофф вважає ніби зрозумілим, але українознавчі праці проф. Чижевського засуджує як націоналістичні. Формулює він це так: „Зрозумілим є інтерес Чижевського, як вродженого українця, до культурного минулого його батьківщини. Протягом майже сорокрічної діяльності він присвятив численні праці історії української філософії й літератури. В його „Історії української літератури від початків до доби реалізму”, що з'явилася українською мовою в Нью-Йорку 1956 р., наскрізь осягає виразно тенденція сконструювати історично противіднощі чи навіть ворожість між українським і великоросійським народами. Всупереч вислідам дослідів, він старається продемонструвати вицість і пріоритет української літератури над російською”.

Ця книга дратує Грассгоффа ще й тому, що її видала „реакційна, антисоветсько зорієнтована американська так звана 'Українська Академія Наук', якої автор є дійсним членом”. А в цілому, згідно з Грассгоффом, у працях Чижевського в ділянці українознавства „все помітнішими стають тони українського націоналізму й шовінізму, скеровані проти російського народу”. Закид українського „шовінізму” проф. Чижевського, „того провідного західнонімецького чи радше західноєвропейського славіста”, повторяється і в решті статті Грассгоффа, де він розглядає й критикує неукраїнські праці проф. Чижевського й хоче довести, що останній служить „небезпечним цілям клерикально-мілітаристичного західнонімецького імперіалізму”. Читаючи такий закид, не можна не помітити іронії, якщо пригадати, що проф. Чижевський тільки за допомогою добрих людей пережив гітлеризм, а в повоєнній Німеччині, як він сам згадує, американські „чинники” відкрили, що він „небезпечний комуніст” і навіть з успіхом перешкоджали йому прийняття катедри пропоновані йому чотирма німецькими університетами.

Це щастя, що в західному науковому світі однаково недоречні й смішні закиди в сторону проф. Чижевського, чи вони походять від Грассгоффа чи від наших таки емігрантів. Обидві ці сторони хочуть прямо противіднощі, коли мова про їхні політичні чи ідеологічні позиції, але спільне в них те, що вони хотіли б зробити науку служницею їхньої злободенної політики. Але проф. Чижевський це вченій, і то вченій, яких мало не тільки в нас. Він ніколи не вкладався і не вкладається в політичні схеми — чи ці схеми перфідні, чи тільки наївні й примітивні. За його підхід до науки й за його величезну працю його глибоко шанують чужі вчені і горді з його поводі, але постійно зростаючі круги своїх, для яких він є взірцем у їхній праці.

Михайло Добрянський

ДВАДЦЯТЬ ТРЕТИЙ З'ІЗД КПРС

23-й з'їзд Комуністичної Партії Радянського Союзу — без сумніву найменше цікавий з усіх з'їздів КПРС. Дехто каже, може слушно, що це „найнудніший з'їзд” в історії цієї партії. Проте важливо з ним познайомитись, бо ніщо краще, як хід цього з'їзду, не дає змоги зорієнтуватись у питанні: на якому етапі розвитку (так само добре можна сказати, на якому етапі розкладу) перебуває тепер комуністичний рух. Сіризна у виступах, поміркованість у висловах, страх перед радикальними жестами, втеча від гостроактуальних проблем, бажання в усьому зберегти скромну міру та йти золотою серединою, — що це означає? Це стиль дрібної буржуазії. Але саме ці риси панували на 23-му з'їзді компартії СРСР (29. 3. — 8. 4. 1966). Десять років тому Мілован Джілас писав про нову панівну клясу в комуністичних країнах: ця кляса перебуває тепер на вершинах своєї влади, але вона не має ніяких нових ідей, не має нічого більше сказати своїм народам. За десять років від появи книги Джіласа в середовищі КПРС не зродилася ніяка нова думка, яка злагатила б комуністичну доктрину. І 23-й з'їзд продемонстрував перед усім світом яловість і безплідність комунізму в СРСР; — в цьому його історичне значення. Він також показав процес стабілізації післяхрущевського режиму і закінчив оформлення ‘нової верхівки в КПРС, яка рішатиме про напрям внутрішньої та зовнішньої політики Радянського Союзу на найближчі роки.

Коли порівняти 23-й з'їзд з попередніми з'їздами, треба сказати: він відбувся в цілком новій ситуації комуністичного руху. Нема вже більше одного комуністичного моноліту, одного комуністичного табору, як це було за Сталіна, як було під час 22-го з'їзду 1961-го року. Комуністичний табір поділений і розбитий. За два роки буде 40 років, як я читав Винниченкову „Соняшну машину”. Великий письменник описував комуністичну утопію і стан комуністичного руху в цій утопії: комуністичні партії поділені на різні фракції, які не тільки ворогують, але й нещадно поборюють одна одну. І коли я тоді порівнював цю картину з дійсністю в Радянському Союзі, я думав: яка фантазія, яке це далеке від дійсності! А сьогодні? Сьогодні це дійсність.

У такому стані розбиття комуністичного табору довелось керівникам КПРС організувати з'їзд партії. Вони спізнилися, бо за статутом з'їзд мав відбутися принаймні півроку раніше. Але підготовка була важка і забрала багато часу, тому й реченець з'їзду кілька разів відсували. Коли ж з'їзд відкрився врешті і коли на відкритті були представники 86 закордонних комуністичних партій, то це був значний успіх післяхрущевського керівництва, не зважаючи на демонстративний бойкот Китайської компартії та її сателітів. Успіх тим більший, коли нагадати, як це було з „консультативною нарадою” минулого року, яка мала розглянути московсько-пекінський конфлікт: на 26 запрошеннях, найбільш відданих Москві партій тільки 19 партій прислали своїх делегатів. Очевидно, за цей успіх треба було заплатити. КПРС досягла такої численної участі закордонних партій тим, що 1) визнала за кожною компартією право на „власний шлях до соціалізму (комунізму)” і тим самим визнала принцип не-

залежності закордонних партій від московського керівництва, 2) КПРС зобов'язалась не загострювати конфлікту з китайськими комуністами. Всі закордонні компартії вимагали зберегти „єдність соціалістичного табору”, — виходячи (декларативно) з принципів „пролетарського інтернаціоналізму”, а насправді з інтересів власних. Во загострення боротьби між Москвою і Пекіном поглиблювало б розбіжності в їх організаціях і загрожувало б розколами, як це вже сталося у деяких країнах (Бельгія, Індія, Японія, Польща).

Другий важливий момент в оцінці 23-го з'їзу це втрати комунізму в міжнародному масштабі. Обі найбільші комуністичні потуги — Радянський Союз і Китайська Народна Республіка — від 22-го з'їзу КПРС зазнали болючих втрат на трьох континентах: в Азії, в Африці та в Південній Америці. В Африці переконливо виявилося, що молоді кольорові народи не хочуть не тільки капіталізму, але й комунізму. Вони мають амбіції — іти власним шляхом до соціального прогресу. Консолідація післябельгійського Конго і провал Кваме Нкруми в Гані ще підкреслили комуністичні невдачі на чорному континенті. В Азії розгром компартії Індонезії, третьої щодо величини компартії в світі, — подія, що виростає до розмірів катастрофи. А в підтримці індонезійських комуністів і прогромнического курсу Субандрю-Сукарно заангажувались не тільки китайці. Радянському Союзові це теж коштувало кілька мільярдів крб. — і все надаремно. В Південній Америці маємо занотувати: програши Хрущова в поєдинку з Кеннеді за Кубу, невдачу комуністів у Сан-Домінго і постійний зрист прогресивних, реформістських рухів демократичного напрямку, що підриває грунт під ногами комуністичних партій.

Але найважливіше, що стосується 23-го з'їзу, це тиск громадської думки, як радянської так і тієї з-за кордону. Тут партія зустрілась із цілком новим чинником. З ним не мав справи Сталін, з ним ще не мусів рахуватися Хрущов, але його не могли злегкоНажити післяхрущовські керівники КПРС. Перший раз в історії комуністичного руху різні громадські сили почали впливати; хоч і не організовано, але діяти в певному напрямку: не допустити до реабілітації Сталіна. Ще довго до з'їзу нові керівники партії поробили в цьому питанні ряд таких кроків, які стривожили громадську думку в СРСР: репресії проти письменників у Росії і на Україні; похвальні голоси в центральній пресі про Жданова з приводу 70-их роковин його народження; виступи в авторитетних органах преси з боку керівників різних ідеологічних ресортів, які обстоювали дуже реакційні, сталінські, погляди в питаннях культури; догматики явно вимагали досягти повної реабілітації Сталіна, а покищо домагались заборони вживати фразу „період культу особи”, яка встановилась у громадській думці і в радянській пресі для означення періоду сталінського терору. Найвиразніше поставив справу ідеологічний секретар грузинської компартії, Д. Стурба, який сказав, що засудження „культу особи” означає засудження таких здобутків партії, як індустриалізація та колективізація і перемога СРСР у світовій війні. Заговорили також прихильники сталінських концепцій в економіці, навіть у „Правді” з'явились статті, що обороняли принцип абсолютної переваги промисловості в радянській економіці. Додати треба, що коротко перед відкриттям 23-го з'їзу влада в Москві наказала припинити вистави антісталінської п'єси Твардовського

„Теркин на тому світі” і показ фільмів з антисталінськими елементами.

Зрозуміло, що це все мусіло викликати в громадській думці не тільки занепокоєння, але й протести. Деякі промовці на з’їзді при нагідно сказали, що ЦК партії був засипаний листами з усіх усюди. Виступи економістів-догматиків у пресі визвали на дискусію економістів-реформістів, серед яких був ряд імен з великим авторитетом у питаннях економіки. Коли оцінювати цю передз’їздівську дискусію, треба мати на увазі, що реакційний табір мав куди більше свободи висловитись публічно, ніж табір прогресивний. Коли ще могли говорити економісти, то культурні діячі прогресивного напрямку не прийшли до слова. Зате ім сильно допомогли закордонні комуністи, які після показового суду над Синявським і Данієлем дістали добру нагоду втрутитись у внутрішні радянські справи і зміцнити прогресивний напрямок. А деякі закордонні партії — більше або менше відкрито висловились і в конкретному питанні евентуальної реабілітації Сталіна, застерігаючи московських керівників перед фатальними наслідками такого кроку. Найсильніший вираз дістала антисталінська думка в петиції до ЦК, що її підписали передовіші представники інтелектуальних і мистецьких кіл Москви та Ленінграда. Іхній лист не був опублікований і про нього знаємо тільки від західних кореспондентів, але деякі вислови бесідників реакційного напрямку на з’їзді посередньо підтверджують існування цієї петиції. Непокликані, здавалось би так з погляду комуністичної практики, люди заангажувались у таку виключно партійну справу, як проблема Сталіна, і ставлять вимоги до найвищого керівництва партії в цьому питанні, — це факт без прецеденту. Значення цього факту, може, більше, як можна сьогодні уявити.

Ось таке тло, на якому відбувся 23-ій з’їзд КПРС, треба пам’ятати — останній з’їзд перед великим ювілеєм Жовтневої революції. За рік 50-ти роковини „Жовтня”, а ще минулого року СРСР, найбагатша своїми економічними ресурсами і плодючістю ґрунту країна світу, мусіла купувати хліб за кордоном. І якби не капіталістична пшениця — десятки мільйонів людей у країні, що „буде комунізм”, були б примиряли з голоду. Свідомість подібної небезпеки мусіла керувати вождями КПРС, коли вони укладали плян для 23-го з’їзду. Тому господарські справи треба було висунути наперед, відсушаючи набік усе інше — ідеологію, конфлікт з Китаєм, війну у В’єтнамі, питання культурної політики, національні справи, проблему Сталіна, критику Хрушчова і т. д.

Так і сталося: головною темою з’їзду, були економічні питання, а властиво економічні реформи, схвалені на двох пленумах ЦК КПРС минулого року в березні і вересні. Реформи були схвалені в принципах, але залишилась безліч конкретних питань, якими шляхами і засобами проводити принцип у життя. На жаль, і з’їзд цих питань не полагодив, бо його постанови стосовно економіки такі самі половинчаті, опортуністичні й суперечні, як у всіх інших питаннях. Все це походить із того, що господарська реформа не була природним наслідком бажань і політики нового керівництва, а була йому наложена життям. І керівництво, накидаючи її з’їздові, намагалось в’язати в одну цілість несумісні концепції і погляди, вириваючи дещо з системи реформаторів і дещо з догматиків. Життя вимагає, наприклад, впровадити ринкові стосунки в радянську економіку;

але догматики кажуть, що це поворот до капіталізму. І даремно виясняють реформатори, що ринок можливий і в соціалістичній системі, даремно, бо керівництво партії не може відважитись зірвати зі сталінською спадщиною в народному господарстві. Під тиском життя воно бачить, що без ринку справа не піде, і допускає ринок, однаке тільки в деякі сектори господарського життя. Наслідки цих напівзаходів такі, що інші сектори господарства скасовують добродійний вплив ринку навіть у цих обмежених ділянках.

Щоб зробити поступку працюючим людям, нове керівництво проголосило на з'їзді відступ від хрущовської тези, що „супільні фонди споживання” є головною базою добробуту трудящих за соціалістичної системи. Та загал працюючих такої форми „добробуту” не хоче. Тому Брежнєв і Косигін заявили, що не супільні фонди а заробітна платня працюючої людини буде головним джерелом для підвищення її життєвого рівня. Але як довго радянська економіка не перейде цілком, у всіх секторах, на ринкові стосунки, ця заява залишається мілозвучною теорією, без реальної користі для працюючих.

У доповіді Косигіна було одне місце, яке має особливе значення для України. Він наголошував потребу посилити розбудову промисловості і сільського господарства в районах на схід від Уралу. А це означає, що знову скочуть вивозити наших людей з України на схід, на Сибір і до Туркестану. З другого боку, Мацкевич, міністр сільського господарства, недвозначно призвав факт, що політика „освоєння цілини” як у Казахстані так і на Сибірі та Заволжі цілком провалилась.

Золотою серединою пішов 23-ій з'їзд і в такому важливому питанні як проблема Сталіна. Головні бесідники цілком замовчали цю тему і за їх прикладом не говорили про неї також дискутанти. Единий М. Єгоричев, перший секретар московського міському, який відкрив дискусію після звітної доповіді Л. Брежнєва, згадав, про неї мимоходом, завуальовано, але в такому сенсі, щоб заспокоїти громадську думку, що реабілітації Сталіна не буде на з'їзді. Але з цілого ходу з'їзду ясно, що не буде й продовження боротьби з „наслідками культу особи”. Проти реабілітації Сталіна був завеликий спротив, а десталінізація — це твір Хрущова, тим самим вона дуже непопулярна в колах післяхрущовського керівництва. Однаке важливіше те, що десталінізація зовсім несумісна з ювілейними настроями; бо як погодити прославлювання 50-річчя комуністичних здобутків з викриванням злочинів Сталіна, яке викреслює майже двадцять років з цього 50-тиріччя?

На 23-му з'їзді КПРС не було сенсацій. Тому західна преса піднесла до ролі сенсації два факти: перейменування Президії ЦК на Політбюро і зміну титулу Першого секретаря на Генерального секретаря. І дехто доглянув у тому сталінські тенденції. Ледве, чи це так.

Післяхрущовське керівництво особливо сильно і часто наголошує свою вірність ленінським традиціям і принципам. Бо власного авторитету нема, а посягатись на сталінський авторитет неможливо — після тасмної промови Хрущова проти Сталіна (20-ий з'їзд), якої досі в СРСР не опублікували, але яку всі знають (із закордонних радіо). Ми, за кордоном, і західна опінія зв'язуємо назву „Політбюро” зі Сталіном, але сучасна панівна верхівка в КПРС зв'язує цю назву з Леніном, який створив Політбюро. В усіх промовців, які в дискусії підтримали пропозицію Брежнєва щодо перейменування Пре-

зидії ЦК, був один і той самий панівний мотив: Політбюро це синонім колективного керівництва. У зв'язку з тим характерні дві речі: 1) Коли внескодавець Брежнєв говорив про „перейменування” Президії на Політбюро, перший бесідник у дискусії Єгоричов наголосив „восстановленіе” (відновлення) Політбюра як „важливого органу колективного керівництва”. Ряд інших учасників дискусії пішли за його прикладом. У наголошуванні колективності в дискусії виявилась тенденція обмежувати владу першого секретаря. З цього погляду повищення його гідності титулом „Генерального секретаря” має тільки протокольне значення. 2) Секретар одного району Саратовської області, Ю. Філінова, в дискусії заявила — від імені всієї області — підтримку проектові створити Політбюро „во главе” з Генеральним секретарем. Коли ж обрали резолюційну комісію з'їзду, туди ввійшла вся партійна еліта з Президії з'їзду, за винятком одного А. Шібасова, секретаря Ростовського обкому, який був відповідальний за промову Філінової. Резолюційна комісія не приняла сталінської концепції Політбюра „во главе” з Генсеком. З'їзд скасував, створене за Хрущова, окрім „Бюро для РСФСР”, що також висловлює ту саму тенденцію — не допустити до зосередження заагато влади в руках Генерального секретаря. Хоч зі становища республіканських партій було б корисніше, щоб у керівництві КПРС був окремий орган для РСФСР. Во вліття партійної організації російської Республіки в КПРС робить усю КПРС знаряддям комуністів російських у пануванні в СРСР і в остановуванні республіканських партій. 23-ій з'їзд ще раз продемонстрував цей стан, обираючи до керівних органів з'їзду непропорційно малу кількість українців (відношення приблизно 50:7).

Для оцінки 23-го з'їзду КПРС важливе не тільки те, про що там говорили, але й те, чого не говорили. Що не було мови про десталінізацію, я вже згадав вище. Нічого не говорили про реформу конституції, а Л. Брежнєв з грудня 1964-го року с (на місце Хрущова) головою комісії, що має підготувати реформу. Взагалі про цю комісію глухо вже більше року. Нічого не говорили про національну політику, хоч це питання, судячи з дискусії в радянських журналах, дуже гостре в сучасній радянській дійсності. Не було мови ні про реформу судівництва, хоч громадськість усіх країн СРСР наполегливо вимагає зробити судочинство ефективнішим засобом законності і безпеки особи. Не було мови про зміну виборчої системи, хоч це дуже назріле питання, і радянські юристи його серйозно обговорюють; а ряд країн „народної демократії” в реформі виборів значно випередив СРСР. На з'їзді не сказали нічого такого, що свідчило б про курс на лібералізацію; тут показове, що в дискусії не було ні одного бесідника, який виступив би за пом'ягчення режиму супроти діячів культури, а принаймні десять учасників виступили з обороною старого сталінського реакційного курсу в культурній політиці партії.

І найважливіше: з'їзд не зблишив ні одним кроком партії до народу. На 23-му з'їзді ні одним жестом КПРС не задемонструвала, що вона хоче піти назустріч потребам населення чи вимогам народу в СРСР. Нічим не показала, що вона ладна поділитись із народом хоч крихіткою влади. Ленін учив розрізняти в кожному суспільстві два прошарки: тих, що мають у своїх руках засоби влади і панують,

(Докінчення на стор. 52).

Іван Фізер
(Ратгерський Університет)

ВИМУШЕНИ БЕЗДОРІЖЖЯ

(До однієї спроби „історії української радянської літератури”)

„В сущности вы презираете поэзию и художественность; вы люди деловые.”

„Все же вытребованое, все вымученое спокон веку до наших времен не удавалось и вместе пользы приносило один только вред.”

Ф. М. Достоевский. „Дневник писателя”, 1878.

Праця, про яку мова в цій статті, є „переробленим і доповненим виданням 11 тома «Історії української літератури» (радянська література), створеної колективом авторів-наукових співробітників Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УССР.”

У передмові від редакційної колегії ці перероблення і доповнення окреслені так: „Введено розділ «Література Західної України (1918-1939)»; до нього перенесено характеристику творчості С. Тудора та О. Гаврилюка; додано новий розділ «Література на сучасному етапі (1956-1962)»; вилучено підрозділи про літературу для дітей та юнацтва. Як оглядові розділи, так і нариси про творчість окремих письменників перероблені авторами і доповнені новими матеріалами. Додано нариси про творчість О. Довженка та М. Стельмаха... Виклад доведено до кінця 1962 року.”

Наш огляд буде торкатися не тільки нових перероблень і доповнень, але прагнеться як цілості.

У підготовці цієї нової версії „Історії” взяли участь такі вчені: С. Крижанівський (розділи 1, 6, 8, 10), А. Тростянецький (3, 16),

і тих, над якими панують. З тією мірою треба підходити передусім до його твору, до КПРС; вона складається з двох верств: вища, панівна — це „нова кляса” експлуататорів (за Джіласом) або „советська буржуазія” (за тамтешнім визначенням), максимально один відсоток населення, і — приблизно десять мільйонів пішаків, що служать панівній верстві як знаряддя її влади. Ділитись владою з народом, тобто іти на демократизацію, вона — як уже сказано — ні трохи не хоче. Але верхівка партії усвідомлює, що ця панівна верства чисельно замала, щоб опанувати всі справи такої величенної держави, як СРСР. Тому вона шукає помічників в особі вищої бюрократії державної і господарської. З цього погляду варто згадати промову голови СРСР Миколи Підгорного, який, між іншим, дуже звітно виступив за піднесення авторитету депутатських рад. 23-ій з'їзд КПРС започатковує нову добу в історії комуністичної системи: на місце абсолютистичного, терористичного бюрократизму КПРС, приходить „просвічений” бюрократизм цієї партії. Хрущовський режим відіграв роль перехідного етапу.

Л. Новиченко (3), Е. Старинкевич (3, 7, 18, 25), О. Романовський (4), Б. Корсунська (4, 24), О. Кудін (4, 11, 19, 22), М. Сиротюк (4, 8, 20), П. Довганюк (5), Л. Коваленко (7, 12, 26), О. Білецький (8, 9), А. Ковтуненко (13, 21), І. Дзверін (14), В. Власенко (15), К. Волинський (17), М. Шамота (27), В. Беляєв (28), С. Драчук (бібліографія).

Перш ніж приступимо до розгляду окремих аспектів цієї „Історії”, вважаємо потрібним подати декілька історичних фактів зв’язаних з її появою.

Від приблизно 1930 р. до 1946 р. українська література перестала бути предметом історичного трактування. Історик української літератури, за цей період, був підданий найжорстокішому остракізмові, та фізичній репресії. З доповіді П. П. Постышева, з 20 січня 1934 р., довідуючись, що з ВУАМЛН прочищено 25 українських істориків, а з Академії Наук у Києві 300 учених. Українська література, з притаманним їй романтизмом та своєрідним розумінням природи і життя, стала небезпечним матеріалом для будь-якого наукового чи навіть псевдонаукового розгляду. Постанови партії і уряду з 1932-33 рр. припинили всяку історично-літературознавчу роботу. Величезна робота пророблена в цій галузі членами ВУАН, як наприклад 20 випусків „Збірника історико-філологічного відділу”, що виходили під редакцією М. Грушевського та С. Єфремова, багатотомна „Історія української літератури” Грушевського, праці С. Єфремова та М. Возняка були засуджені як роботи ворожі марксистсько-ленінським принципам науки. Навіть роботи О. Дорошкевича, А. Шамрая та В. Коряка, які „намагались піднятись до марксизму”, окреслено як вульгарний соціологізм.

Що ж тоді робили ті історики української літератури, які збереглися в живих? Вони, за твердженням О. Білецького, старались „оволодіти науковим, марксистсько-ленінським методом”, вони „уважно вивчали класиків марксизму — не лише тих творів, які безпосередньо торкалися питань літератури і мистецтва, а і всього обсягу їх творчості.” (ст. 498). Іншими словами, вони були змушені покинути предмет свого наукового зацікавлення і зайнятись вивченням нудної утопії, або, що найгірше, писати бундючно-порожні шкільні підручники. В 1938 р. Інститут Української Літератури спромігся скласти проспект давньої української літератури, але даліше проспекту справа не пішла. В 1945 р. з'явився „Нарис історії української літератури”, але вже 24 серпня 1946 р. цей нарис „був підданий різкій і справедливій критиці в постанові ЦК КП(б)У за націоналістичні, космополітичні та вульгаризаторські перекрученні” (ст. 347). Інститутові літератури доручено написати новий варіант цієї роботи. В 1954 р., за редакцією О. Білецького, З. Мороза та М. Пивоварова, вийшов перший том, а в 1957 другий том „Нарису історії української літератури”.

Ці факти вказують на те, що історики української літератури не вміли „по-марксистськи” підійти до свого предмету, не вміли опрокинути „буржуазно-націоналістичні історії М. Грушевського та М. Возняка” (ст. 501). Для того, щоб написати „методологічно витриманий огляд”, протягом трьох років, „лідбиралися кадри, складалися пляни, налагоджувалась робота” (ст. 500), або більше прозайчною мовою, переводилась ретельна чистка українських вчених, прополоскувались мозки від найменших рецидивів буржуазної ідеології.

При такій поліційній та психологічній обробці писати історію української літератури було не тільки важко, але і неможливо.

Історіософічний парадокс

В основу своїх „синтетичних оглядів”, пише О. Білецький, автори поклали „постанови та рішення партії з питань ідеології, ленінську теорію відображення, ленінське вчення про дві культури в умовах буржуазного суспільства, періодизацію визвольного руху в Росії, статті про творчість Л. Н. Толстого, а також ленінські думки про ставлення до культурної спадщини, про партійність літератури” (ст. 502). І так нарешті, історики української літератури вивчили метод, за допомогою якого їм треба було „викоренити рештки буржуазного націоналізму, остаточно звільнитися від вульгарного соціологізму, боротися проти космополітизму та нігілізму у ставленні до національної спадщини, покінчити з догматизмом і талмудизмом, з ігноруванням естетичної природи мистецтва.” (ст. 502). Або коротше: звільнити українську літературу від тих фактів, які ясно суперечили політичним цілям партії.

Чи насправді автори „Історії” розглянули українську літературу з погляду ленінської теорії відображення? Навряд. Хоч ця теорія тумання і піддається різній інтерпретації, вона незастосована в „Історії”. „Наша свідомість, — твердив Ленін, — є тільки образ зовнішнього світу і тому зрозуміло, відображення не може існувати без того що відображує, але відражуване існує незалежно від того, що відображує.” Ця „Історія” (те, що відображує) відражує літературний процес (відражуване) тенденційно і довільно. В ній відражуване існує в повній залежності від теперішніх вимог партії. Колись видатний англійський історик Мет'ю Арнольд писав, що критик, чи історик літератури, повинен „бачити предмет таким, яким він насправді є”, що „мистецтвом критики є здібність стояти остояною”. Можливо, такий погляд зарадикальний, можливо, зовсім неможливий, тому що наше сприймання сильно зумовлене суб'єктивним психологічним баражем. Але, так довго як ми свідомі такої зумовленості, наше сприймання реального світу не зміняє його радикально. Автори „Історії” переконані, що виключно вони об'єктивно віддзеркалюють українську літературу. Таке переконання не ленінське. Ленін твердив, що „межі приближення наших завдань до об'єктивної, абсолютної правди умовні.” В силу логіки такого погляду автори „Історії” повинні призвати умовність свого погляду. Пощо тоді говорити про виключність своєї версії відображення?

Читаючи „Історію”, неважко спостерегти, що історичні явища виникали не в силу об'єктивних причин, хай уже і чисто економічних, а в силу партійних вимог. Де ж тоді історія, коли є тільки інтереси партії в даний момент?

Радянська доктрина мистецтва вимагає від літератури „активного втручання в життя”. Таку доктрину, в якій мірі, можна зрозуміти. Але як зрозуміти „активне втручання” історика в історію? Історію, евентуально, можна не розуміти, не знати, але свідомо її фальшувати, свідомо видумувати речі, яких не було і промовчувати речі, які були? Можна, евентуально, зрозуміти партійність літератури, але як зрозуміти партійність історії? Це во істину історіософічний парадокс.

Реабілітація як повторне вбивство

В період „культу особи”, радянська історіографія застосовувала до осіб, які в якісь мірі стояли в опозиції до сталінської системи, метод промовчування. Ці люди назавжди зникали з аналів історії. Вони ставали „не-людьми”. Внаслідок такої чистки історія української літератури 20-их і 30-их рр. зробилась дуже бідною. В посталінський період, радянська історіографія зайнялась реабілітацією жертв сталінського свавілля. Поважних вимірів набула ця реабілітація в російській літературі, значно менших у неросійських літературах. На Україні реабілітовано Довженка, Куліша, Ірчана, Плужника, Влизька, Поліщука, Микитенка і інших. Однак з реабілітацією цих письменників метод промовчування не був цілковито відкінчений. По сьогодні залишається ще багато письменників, про яких немає ні згадки в „Історії”. Крім „позитивної” реабілітації в „Історії” застосовується і „негативна” реабілітація, цебто згадуються письменники, які були відкрито ворожими до радянської влади. Найбільш марканним прикладом такої реабілітації є Микола Хвильовий. У вступі до третього розділу, Л. Новиченко пробує полемізувати з Хвильовим. Він присвячує Хвильовому аж 10 сторінок. Засуджуючи Хвильового, Новиченко згадує його теорію боротьби двох культур, романтику вітажму, орієнтацію на психологічну Європу, азіяtskyй ренесанс в мистецтві, ітд. Новиченко знайомить читача з твердженням Хвильового про те, що „українська поезія мусить втікати від московської літератури і від її стилів — як мога далі”. Методом негативної реабілітації представлено вапліттянство, неоклясиків, футуризм та інші літературні угрупування того часу. Хай Новиченко твердить, що „літературно-політичний курс цих людей і угрупувань був засуджений радянською громадськістю”, проте фактом є, що тематично і естетично українська література була многогранною і коли б не „історична постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. „про ліквідацію літературних груп”, то ця література засвідчила б ще більшу вітальність, ніж це й вдалося. Автори „Історії” добре знають, що навіть після цієї постанови в українській літературі і літературознавстві існували теорії чужі марксизму. Вони самі твердять, що „найнебезпечнішою із них була теорія одного потоку, яка всіляко затушковувала клясову боротьбу в літературі минулого і теорії відрубності української культури від російської культури та її найвищого досягнення — ленінізму” (ст. 171).

Реабілітація, сама по собі, похвальна річ. Трагедія тільки в тому, що про неї арбітражно рішас той, хто до літератури непричесаний — цебто партія. Партия рішас, хто повинен бути реабілітований, а хто ні. Це ясно видно на прикладі Куліша. Коли рішено реабілітувати Куліша, то чому не реабілітувати його творчість як цілість? Пощо висмоктувати з його літературної спадщини тільки те, що евентуально можно натягнути на ідеологічні копита? Хіба тому, щоб його вбити поновно? Чому автори „Історії” вважають О. Корнійчука „найвидатнішим драматургом 30-их років?” Таж драми „Платон Кречет”, чи „В степах України”, за якими б критеріями їх не розглядати, ніщо інше як тільки вимушена данина культові особи. Натомість „Патетична соната” це талановитий вклад в світову драматургію. Або, пощо робити Влизька істинним бардом большевизму, коли той самий большевізм поставив його під стінку? Нам присміно

читати про те, що Влизька знову вводять в пантеон української літератури, але нам боляче, коли з ганебно покривдженого і розстріляного поета роблять те, чим він не був. Новиценкові треба б познайомитись з слідчими актами Влизька, Косинки, Фальківського, Крушельницького та десятка інших українських письменників, яких стрінула така сама доля, а потім уже написати про них реабілітаційний трактат.

З більше ніж 200 ліквідованих письменників, „Історія” реабілітує тільки якийсь десяток, хоч О. Романовський, у вступі до четвертого розділу, твердить про „великі втрати, яких зазнала українська література в результаті породжених культом особи порушень радянської законності”, про „найгрубіші порушення соціалістичної законності і масові репресії”, про те, що „було репресовано велику групу письменників, серед них І. Куліка, І. Микитенка, Б. Коваленка, О. Вишню, І. Кириленка, І. Епіка, М. Ірчана, І. Косинку, М. Зерова, В. Коряка, М. Куліша, В. Поліщука, Б. Антоненка-Давидовича, В. Бобинського, О. Влизька та інших, а їхні твори надовго були вилучені з літературного обігу” (ст. 175).

Ю. Лавріненко, еміграційний літературознавець, довів, що з 259 письменників, які друкувалися в 1930 р., залишилось в 1938 р. тільки 36. Як відбився такий погром на українській літературі? В „Історії” говориться про те, що „під кінець десятиліття (30 рр.) гумор і сатира у прозі майже зникли, залишившись трохи жевріти лише в драматургії” (ст. 215), що „на поезії передвоєнних років негативно позначилися шкідливі наслідки культу особи, що виражалося в появі творів фальшиво-піднесених за формою і антиреалістичних за змістом”, що письменники „шли не стільки від реальної дійсності, скільки від наперед заданого, не синтезували життєвих фактів засобами словесного мистецтва, а намагалися втілити в персонажах, сконструйованих кабінетно-лабораторним способом, усі високі ознаки людської добропорядності. І тоді замість живих характерів людей виходили ходульні, хоча і симпатичні, ляльки, замість повнокровних образів — мертві схеми, нездатні донести до читачів правду про життя, складність і розмаїтість доби” (ст. 224). Значить, повнокровної, хорошої літератури не було і не могло бути. То потім розписуватись про „великі успіхи, що їх досягла українська поезія в 30-их роках”, про „значні досягнення української прози в 30-их роках”, про „рівноправне місце української драматургії серед інших родів літератури”. Чому не сказати, так як це зробив Шолохов на 2-му конгресі радянських письменників, що за „двадцять років тисячі авторів створили тільки приблизно десять добрих книжок”. Українська радянська література була в гіршому положенні ніж російська, то скільки добрих книжок вона дала читачеві? М. Сиротюк пише, що „одним з найвизначніших досягнень соціалістичного реалізму української прози передвоєнного десятиліття було створення образу позитивного героя соціалістичної доби — робітника, селянина, вченого, митця, комуніста, комсомольця, нової радянської жінки”. (ст. 256). Це можливо і так, але кому цікавий цей образ, коли він створений „кабінетно-лабораторним способом”, а цим позбавлений творчої оригінальності. Українська література, не зазнавши таких ударів, про які самі автори „Історії” пишуть, сьогодні втішалась би міжнародною увагою і хто зна що був би сьогодні нобелівським лавреатом — Шолохов чи Тичина?

Спотворена теза Брунетієра

Французький критик Фердінанд Брунетієр, в праці „Літературне життя”, писав, що найбільшою оперативною силою в літературі є вплив книжок на книжки. І так: автор „Х” старається бути чи не бути таким як попередник „У”. Незалежних літературних робіт немає. В „Історії”, про яку пишемо, ця теза систематично застосовується з тою, однак, поправкою, що оперативна сила в українській літературі це вплив російських авторів на українських, а не навпаки... Немає ніодного виладку в цій літературі, що б не мав російського відповідника, немає ні одного автора, що б не вчився у якогось російського вчителя. „Видатний талант Рильського зформувався під впливом Пушкіна, Сосюра під впливом Есенина, поети „Молодняка”, під впливом Безименського, Светлова, Жарова”. Українські письменники вчилися художньої майстерності в Горького, Маяковського, О. Толстого та інших видатних російських літераторів”. (ст. 171). Який абсурд! Хоч Україна і була герметично ізольована від решти світу, все ж таки якийсь доступ до європейських літератур був. Школа неокласиків, драматургія Куліша, новелі Косинки, творчість раннього Тичини і т.д. уподібнюються до західних, а не російських літературних зразків. Вищуканість і філігранність Тичини унікальна річ у всіх модерніх слов'янських літературах і не має ніяких відповідників ні в класичній ні в модерній російській літературі. Коли дошукуватись оперативної сили в поезії Тичини, то її треба шукати саме в теорії „єдиного потоку”, в Шевченка та в імпресіонізмі нашого часу.

Цікаво, що тритомник „Істории русской советской литературы”... (Академія Наук, Москва 1960) не говорить про впливи української літератури на російську. Виходить, що російським письменникам нічого було вчитися в своїх українських колег. Не розуміємо, чому автори „Історії” не використали твердження Малишка і Шабліовського про своєрідність української літературної культури. А. Малишко (Наша пісня, „Літературна газета”, 29. IV. 1959, ст. 2) писав, що в противагу російській літературі, романтичне сприйняття дійсності на ліричній основі — одна з своєрідніх рис української класичної і радянської літератури”, а Е. Шабліовський (Національні особливості української літератури, „Вітчизна”, 1959, 5, ст. 192) писав, що „українець і росіянин це два істотно інші національні типи і їхня відмінність продовжує зафіксуватись в літературі. Навіть українські комуністичні герої в романах Головка, Стельмаха, Яновського і Довженка, в п'есах Корнійчука і Микитенка мають свої національні риси, свої відміни духового обличчя, сформовані всією історією українського народу і цим вони відрізняються від художніх образів комуністів у творах, скажім, Фадеєва і Шолохова”. Коли це так, то пошо дивитися на українську літературу як тільки на імітацію російської літератури?

Націоналістичні примари над країною рад

Вісімсот сторінок „Історії” насичені лайкою проти „українського буржуазного націоналізму”. Часто ця лайка така стерильна, така стереотипна, що тяжко не сумніватися в її „кабінетно лябораторному сконструйованні”. Важко зрозуміти, як вчений-історик, який за ви-

разом французького вченого Густава Лянсона, повинен підходити до предмету свого наукового зацікавлення „з незадікавленою цікавістю, строгою чесністю, наполегливою терпеливістю і увагою до фактів”, може окреслювати історичні явища та особи такими назвами, як „націоналістичний запроданець, провідник ідейного капітулянства, виразник ідейного куркульства, болото реакції, задушлива атмосфера націоналістичного чаду”, і т. д. Той самий Лянсон, у якого варто б авторам „Історії” повчиться, як писати історію літератури, вимагає від історика „редукції” особистих почуттів у вивченні літератури до необхідного і розумного мінімуму”. Автори „Історії” написали не історію, а судовий акт проти „носіїв буржуазно-націоналістичних теорій”. Але ж для того, щоб судовий акт звучав хоч трохи переконливо, його треба писати спокійно і об'єктивно. Здається, було б ліпше сказати, що автори „Історії” писали псевдопсихологічний трактат про те, як формувалась політична ідеологія українських радянських письменників.

В основу періодизації української літератури автори „Історії” положили таку схему: До 1932 р. майже всі письменники виявляли в своїх роботах рецидиви буржуазного націоналізму. Це стосується в однаковій мірі і комуніста В. Еллана, і „націоналістичного запроданця” (ст. 46) Клима Поліщука, і сьогодні „видатного громадського діяча” Тичини, і „націонал-ухильника” Хвильового. І так, за цією схемою, до тридцятих років в українській літературі повно націоналізму, аполітизму, втечі, в минулі, самоізоляції, формалістичних експериментів, фальшивої іdealізації стихійності, і тому подібне. Всі ці залишки буржуазного думання ліквідуються в другий період, у тридцятих роках. Літературу і літераторів антисептично вимітило ідеологічним хлороформом. В третій період (1941-1945) „боротьба за чистоту ідеології послабилася” (ст. 354), і в „літературі проникли шкідливі погляди і уявлення. Деякі письменники невірно зрозуміли величезну любов радянського народу до своїх національних традицій, до свого минулого” (ст. 354). В четвертий період, від закінчення війни до смерті Сталіна, „партія повела непримириму боротьбу” (ст. 356) проти націоналізму і космополітизму. Знову пішли в продукцію крайньо тенденційні, історично споторні праці, в яких засуджується погляд про самобутність українського народу. Романи „Гомоніла Україна” П. Панча, „Переяславська рада”, Н. Рибака, „Данило Галицький” Хижняка, „Семен Палій” Мушкетика, „Устим Кармелюк” Кучера, „Тарасові шляхи” Іваненко і інші, доводили фальшивість „єдиного національного потоку”. Українська література, за цей період, „розвивалась в органічному зв'язку з літературами братніх народів і насамперед з літературою російською (ст. 426).

Після смерті Сталіна, в час культурної відлиги, українська література знову виявила збочення від партійних норм. „Помітне поjavлення в літературне життя внесла талановита молодь” (ст. 429). Але ж що ж? „В перших книгах деяких молодих письменників багато дискусійного, спірного, помітні й окремі впливи буржуазного мистецтва заходу, неоправдані експерименти” (ст. 429). Значить, знову треба вдатися до випробованого засобу сталінської „управніловки”. Партиї непотрібне „дискусійне, спірне”. Й поганіший панегірик. Колись Андре Жід, після відвідин Радянського Союзу, турбувався таким питанням: „Що станеться з мистцем, коли не буде більше можливості опозиції? Чи одинокий курс, який йому зали-

шиться, буде плисти за течією". Андре Жід, хоч у той час і симпатик комунізму, збагнув, що свободне мистецтво не має шансів при комунізмі.

Цікавий і той факт, що в „Істории русской советской литературы” нікого не обвинувачується у велико-державному шовінізмі, в російському буржуазному націоналізмі. Коли Тихонов у „Слове о 28 гвардейцах” пише про „Великою Россию”, коли він робить натяки на російський „єдиний потік”, то це радянський патріотизм, але коли О. Кундзіч в „Українській хаті” змальовує селянську хату з солом’яною стріхою як символ українського села, то це націоналістичне відокремлювання долі українського народу від долі всього Радянського Союзу” (ст. 347). Яке, словами самих авторів, „обмеження поняття Батьківщини, яка ідейна нечіткість”, яке націоналістичне перекручення в користь великоімперських інтересів Москви.

Чи справді вакуум заповнено?

У розділі „Література на сучасному етапі”, С. Крижанівський пише: „Слід згадати і таку подію, як повернення в духову скарбницю імен творів цілого ряду несправедливо репресованих видатних українських письменників, повернення до творчої праці В. Гжицького, Б. Антоненка-Давидовича, З. Тулуб, О. Ковінки, В. Мисика, М. Годованця, П. Колесника та ін. Почалась розробка й публікація спадщини В. Еллана (Блакитного), В. Чумака, Е. Григорука, І. Дніпровського і інших письменників, що довгий час не видавались” (ст. 429). Або ще: „Багато зроблено щодо осмислення й популяризації творчої спадщини письменників, які були дискриміновані в часи порушення соціалістичної законності: В. Еллана (Блакитного), М. Ірчана, І. Микитенка, Г. Епіка, Д. Загула, І. Кулика, О. Досвітнього, І. Кириленка та ін.”.

Все це добре, тільки це ніяк не реставрує оригінальної картини. Коли вже заповнювати пустку, створену культом особи, то треба заповнювати її цілковито, а не творити ще одну ілюзію. Історія це те, що було і що лежить поза нашим контролем. Де ж подівся, наприклад, Любченко? Так він член ВАПЛІТЕ, член оргкомітету, визначна фігура в культурній політиці 30-х років. Не згадують його автори „Історії” тому, що він покинув крайну рад? Чому навіть не згадано таких письменників як Будяка, Ялового, Старицьку-Черняхівську, Атаманюка, Багряного, Борзяка, Биковця, Гедза, Громова, Грудину, Яковенка, Кічуру, Коханського, Коляду, Малицького, Орлівну, Шиманського, Свідзінського, Тася, Зорю? Де ж поділися такі літературні критики, як Лебідь, Овчаров, Юринець, Ріхітський, Березинський? Чи ці люди існували, чи ні? Відомо, що всі вони були усунені з „літературного процесу”, під претекстом найфантастичніших фабрикацій. Але ж сьогодні, нібито, вже немає „культу особи”, немає „порушення соціалістичної законності”. То чому промовчуються їхні прізвища?

І нарешті: Коли вже говорити про літературу західної України, як частину загальноукраїнської літератури, то треба представити її такою, якою вона була. Пощо підносити Галана на літературний Олімп, аналізувати його „епохальні твори”, як, наприклад, „Плюю на папу”, а Юрієві Косачеві, відвести декілька рядків докору за те,

(Докінчення на стор. 60).

Юрій Дивнич

До десятиліття молодої поезії за кордоном

VII. ДВІ КНИЖКИ ЮРІЯ ТАРНАВСЬКОГО

2. КНИЖКА МЕТАФОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ*)

Дивна книжка! Все в ній під знаком запитання. Чи справді це спомини, як каже заголовок? Ні, автор і не пробує відтворити конкретно-побутові обставини часу та подій. Щось зовсім інше приковує його увагу: він хоче відтворити переживання 10-літнього хлопця у час смерті й похорону його матері, і то відтворити так, як воно відкарбувалося в душі й пам'яті цієї дитини. Отже це пам'ять пам'яті.

С два типи письменників: тип фотографа-описувача і тип дослідника-розвідника таємниць життя і смерті. Юрій Тарнавський належить до другого типу — яку б тему не взяв, він іде в глибину і, описуючи звичайні речі, відкриває несподіванки. Він виходить на великий шлях вічних проблем і таємниць буття та слова. Інша його стихія — стиль! Він знає той великий закон мистецтва, що певне відкриття в літературі може датися тільки в певному єдиному відповід-

*) Юрій Тарнавський, СПОМИНИ, поезії. В-во „Сучасність”, Мюнхен-Нью-Йорк, 1964. 33 ст.

Про ранішу книжку Ю. Тарнавського „Ідеалізована біографія”, див. статтю „Книжка кохання”, Ю. Дивніча в ч. 153-154 „Листів” — Ред.

що він „служив фальшивим ідеям і тому загубив талант”. Пощо тоді згадувати його взагалі? Хіба тільки тому, що він став редактором прогресивного журналу „За синім океаном”?

Література, яка симпатизувала ідеям комунізму на західній Україні, була знищена самими ж більшовиками. Ось що пише автор п'ятого розділу П. Довганюк:

„Внаслідок спровокованих репресій трагічно загинули визначні українські письменники: М. Ірчан, В. Бобинський, М. Сопілка, М. Калинчук, Антін і Іван Крушельницькі, які переїхали на Україну, а також велика група радянських письменників-вихідців із західно-українських земель, членів літературної організації „Західна Україна” (ст. 296). Ми додамо: можливо, хтось із цих письменників став би хорошим комуністичним письменником, коли б доля йому судила бути мексиканцем чи французом. Але тому, що вони були українцями і писали про „революційне минуле і героїчні традиції українського народу” (ст. 295), їх репресовано і ліквідовано. Ні, коли вже писати про літературу західної України, то таки треба писати про Антонича, Ольжича, Самчука, та „білоемігранта” (ст. 294) Маланюка.

Цей огляд-статтю закінчимо так: автори „Історії української радицької літератури” не справилися з своїм завданням. Їм серйозно пошкодила партійна ідеологія. Ми не сумніваємося, що без допомоги партії вони написали б історію без перекручень і наклепів. В науці всяка упередженість шкодить, а не допомагає. Це істина, без якої писати історію не можна.

ному стилі, тільки при певнім щаблі досконалості, що доходить своїй вершині у стилі. Як дослідник не знає компромісу з неправдою, так мистець не знає компромісу з недоробленістю, з недовершеністю. Та й саме життя не визнає компромісу. Воно розкриває свою таємницю лише тим, хто має бажання і силу сам її розкрити. У цьому трагічному зударі з життям і долею мені вважається кожен справжній письменник-мистець. Юрій Тарнавський належить до цих мистців. Він бо завжди прагне в глибину і в стиль, який один може дати образ тієї глибини. Якщо вже конче треба шукати літературного порівняння до „Споминів” Ю. Тарнавського, то це була книжка „Les Illuminations” Артура Рембо. Тут з кожним абзацом, а то й рядком, зринає, неначе в океані, і йде вгору та вишип поетична хвиля барвистих метафор надзвичайної свіжості, зворушливих інтонацій, спонтанного ритму й зображення.

Здається, Юрій Тарнавський не ставить своїм головним завданням збудувати собі „посмертне безсмертя”. В його творах почувася щось інше: здібність і бажання інтенсивно прожити й відчути одне своє життя. У своїх творах Юрій Тарнавський неначе хоче вдруге пережити свою матір включно з її смертю. Однаке „Спомини” написано не для цієї безнадійної боротьби з смертю, ні не для того, щоб пуститися невздогін за втраченим часом.

Смерть матері являє для 10-літньої дитини єдине на все життя переживання, яке впливає й діє на людину, поки вона живе. 10-літній вік має тут особливе значення, бо менша дитина не має ще так розвинutoї самосвідомості, а старша втрачає геній безпосереднього скоплення речей почуттями.

Тарас Шевченко й Іван Франко свідчать, що все їхнє життя і творчість пройшли під знаком смерті їхніх матерів; обом ім ішов тоді деський рік. Обидва вони не раз поверталися до цього факту.

Метафори в „Споминах” заслуговують окремого дослідження. Тарнавський любить будувати свої метафори способом близького співпоставлення абстрактного і конкретного. Ось кілька перших-ліпших прикладів його метафор і зображень:

- ..Пополудень під смаком порічок, як під водою” (ст. 32).
- ..Калюжі твого рота порозливані, як по землі по просторі ягід” (ст. 32).
- ..Запах смородини змішаний зі звуками радіо” (ст. 32).
- ..Хвилюється на столі пістоль, як калюжа води”.
- ..З її розбитого чола, замість крові, пливе роса і прохолода ранку”.
- ..Адреса лікарні на передмісті, замість матері” (ст. 26).
- ..Знаходять тебе вечором в тобі самому, як у забутій давно невідкриваній кімнаті” (ст. 28).
- ..Ліхтарі і голоси коливаються як слізозі” (ст. 28).
- ..Зомліле лопотання корогов” (ст. 5).
- ..Твоя пам'ять як запах, вивітрюється з голови” (ст. 28).

Добра метафора сприймається без спротиву, як наочне відкриття. Цього не можна сказати про деякі метафори у „Споминах”.*). До того ж, автор забагато вживає порівнянь, більшість яких починається тими самими сполучниками („як”, „немов”, „наче”), що створює враження одноманітності.

*) Наприклад: „Із твого рота, немов з голосника кимсь іншим виходить вимовлюване твоє майбутнє” (ст. 27).

Тарнавський надто свідомо ставиться до мови й вивчає її, щоб вичитувати їйому тут школярські помилки чи недогляди.

На всі мої міркування і завваги в листі автор відповів: — „Спомини” і їхній стиль — це копія моєї пам'яті, передана на папір. Це все”. На це я відповів би: „Це все? Ні, дорогий Друже, якраз тут і починається мистецтво. І трудно вірити в таке чудо, що можна скопіювати пам'ять. Пам'ять це безодня складностей. Тільки незначні частинки її можемо викликати, а передати на папір у вигляді доброго твору ще менше. Це багмежно делікатна річ і в „Споминах”. І ми не раз бачимо, як автор, не маючи змоги відновити в пам'яті переживання свого автобіографічного 10-літнього героя, підміняє їх своїми теперішніми думками й почуттями. Це викликає в мене порівняння пам'яті з підземною (коріневою) короною дерева. Відомо, що дерево має під землею коріневу корону приблизно такого ж розміру, як і надземна корона. Ця підземна корона просто потрясаюча своїм розгалуженням і складністю мережі. Ще досі ніхто не зміг відділити повністю цю корону від землі й показати її в чистому вигляді з тисячами-тисячами мікрокопічних корінів волосків, які всі цупко тримають при собі ком'яхи землі й легко обриваються вже від одного подиху на них.

А втім „Спомини” — це справді поезія в поезії, вони послідовно об'єднані одним ритмом: ритмом похорону.

У фінальній сцені похорону на цвинтарі автор згадує „зомліле лопотання корогов”. Одна ця фраза говорить за цілий твір і навіть за його ритм: ніби зомлілій, прив'ялений горем і літньою спекою. Автор ніби витягає з глибини озера латаття і розвіщує його на вітря в якомусь охлялому ритмі. Це ритм ходи сонної людини і твір похожий на видіння сновиди. Сновіда тут дитина, а не автор, який хоче витягти з пам'яті цілий світ, як його бачив у день смерті матері.

..і врешті сковицість ґрунту, наче чорного льоду дещо м'якого та крихкого і теплого. Кислоти листя м'якого вітром над головами. Ти ще повернешся не раз до нього, як до спадщини зберіганої для тебе багатьма поколіннями” (ст. 5).

Останні слова вже справдилися. „Спомини” це вже другий (після оповідання „Рівнина”) твір Юрія Тарнавського на тему смерті матері. Відомо, що великий біль і гірке почуття безповоротної втрати когось дорогоого, та близька зустріч із смертю діють на людину наче наркоз. Вони і потрясають і збагачують уяву людини. Тоді світ набирає нової кольоритності, речі — нових форм і нових взаємозв'язків. В уяві такої людини твориться видима казка. Зрозуміло, чому цей вибух сюрреалістичної уяви світу сильний у дітей в час смерті матері.

І коли Ю. Тарнавський бере саме такий матеріал для свого твору — він напевно розуміє, що це архікласичний одвічний матеріал, який вимагає архітвору сюрреалістичного стилю. Автор свідомий, що за один раз такого не зробити. Він сам пише: „Ти ще не раз повернешся до цього”. Та було б несправедливо на цій підставі недопінювати значення „Споминів” в українській літературі і в творчому розвитку Юрія Тарнавського. Високий щабель переступив тут одним махом молодий автор.

Вернімося до початкового питання. Так, що ж таке „Спомини”? Чи справді це спомини? Це спомини споминів, пам'ять пам'яті. Чи це справді поезія? Так, це поезія не в прозі і не в строфах, а поезія в поезії.

Е. М.

КНИГИ ЗВІДТИ

За останній час уважний читач літературних журналів „на українському языке” не міг не зауважити віршів Ірини Жиленко: вони звертали увагу свіжістю образів, неоклепаністю тематики і ...незалежностю тону.

Врешті, року 1965 з'явилася її перша книжечка під трохи екзотичним наголовком „Соло на сольфі”. І приповідкові „ножиці” зараз же обізвалися: ніхто інший, як незабутній „львівський критик”, а саме Михайло Рудницький, зараз же авторитетно відмітив, що такого інструменту немає, що вірші І. Жиленко занадто „закучерявлени”, „асоціаціальні” і, взагалі, „чужі в наші дні”. Чуйний сигнал п. Михайла Рудницького, поданий з фаховою безпомилковістю, викликав „ланцюгову реакцію”, хоч не одразу, зате солідно й голосно.

В „Україні” за лютий 1966 р. якийсь Яр. Микитан умістив довжелезну критику під псевдоспівчутливим наголовком-гаслом: „Не вірте панегіrikам, Грино!”. А за Микитаном, уже значно менш співчутливо, зате виразно адмініструально, подав критичну статтю якийсь Л. Сапов, і то „на русском языке”, бо в ч. 5 журналу „Радуга” (Для невтасмничених подаємо, що місячник „Радуга” є органом „руських писателей Української ССР”, тобто шкілкою „правильних проізношень” для кандидатів на Мину Мизайла в літературі необятної родині).

Аргументація Микитана й Сапова, хоч ніби й різними мовами, вражає своїм „паралелізмом” настільки, що виникає навіть припущення (чи здогад), що і „Микитан” і „Сапов” — то тільки „різномовні” псевдоніми тієї ж самої особи. Недарма і „Сапов” і „Микитан” так згідно покликаються на авторитет саме „відомого львівського критика”, тобто вищезгаданого Михайла Рудницького, як також на якогось Аврахова...

„Ми чекаємо від неї — пише Микитан, — трепету душі і тепла, а не слізливих імітацій плаксивої лірики”.

Словом, атака на бідну Ірину йде сконцентровано і цим разючо пригадує нам колишню атаку на першу ж книжечку Ліни Костенко. Міняється („національна”) форма, але зміст залишається той самий — „інтернаціональний”, у згоді з вказівками ЦК.

**

До речі, з тим Микитановим „ми чекаємо від неї”. Цей фразеологічний дивогляд — копія російського речення („ожидаєм”) — бує теж по цім боці заслони.

З тим більшою присміністю нотуємо явище заникання в часописах УССР таких мовних родичів „ребят”, „урока”, „гуртожитків”, „аплодувати” та „паралеліспед”, як „плаття”. Появилася з забуття „сукня” і навіть „сукенка”. Ура!

Вадим Лесич

З МИСТЕЦЬКОГО НОТАТНИКА

Десята індивідуальна виставка Любослава Гуцалюка

Незвичайно присмінно стежити за розвитком творчості мистця, кожний новий виступ якого позначений постійним зростанням. Таку власне присміність справила нам остання виставка Люbosлава Гуцалюка в галерії Гільди Герст при Мадісон Авеню в Нью-Йорку, яка відбувалась від 10-го до 21-го травня ц. р.

Від посткубістичних лінеарних прийомів, кольористичних плоскорізьб мазка фактури, через притишенну аж до біло-сирої гами стонованість кольориту та виструнчену готику ліній контурів — дійшов Гуцалюк до незвичайно здисциплінованої кольористичної поліфонії, до мистецької суб'єктивізації і візійності зображеного, позначененої первінами абстракційного типу барвистих плям та водночас викресленої чіткою предметністю. В останньо виставлених Гуцалюкових творах колір виконує функцію рисунку, а рисунок грає веселковістю кольорів.

Споріднення мистця з сучасною т. зв. паризькою школою — річ безспірна, проте твори Гуцалюка мають значно вищу творчу температуру, дають більше відчуття інтимності, тепліші й ліричніші від близьких йому технікою його французьких колег. Це не важко ствердити, якщо після оглянення виставки Гуцалюка піти ще кілька вулиць вниз міста і оглянути декілька виставок у інших галеріях, які якраз виставляють сучасних мальярів паризької школи (напр. галерії Novick-List, Schoneman, Reyn).

Є щось з вирафінованого усучасненого імпресіонізму і навіть з пунталістичного цяткування, попри усю чіткість рисунку (напр. олія „Весна” — в одноплощинній техніці, з абстракційного типу починенням конвенційної перспективи та в основі деякими елементами витончено-наївного мистецького світосприймання) у цих нововиставлених оліях Гуцалюка. Може це — повнокровна соняшність кольориту, мерехтлива гра простірного світла, може — полум'яність букету барв, так щедро й безпосередньо кинута з палітри мистця на біле полотно?

Ще далі посунута, ніж у „Весні”, одноплянова, плоска техніка контрастово розвернутих і розмащих, широких площ — у Гуцалюковій олії „Рю де Дюранс”, де незвичайно елегантна сірість текстури гармонійно пов'язана жовтими плямами і єдиним у картині, оживлюючим зеленим пунктом. Натомість у „Білій вежі” — соняшність провулка, що лагідно начебто впливав до берега моря, де в далині майорюють далекі набережні, а над провулком і узбережжям вібрює сильними ударами мистцевого мазка — драматичне небо, — проявляється не менша майстерність, хоч і зовсім іншої техніки ніж у „Весні”, Гуцалюкового грайливого пензля. Великою кольористичною свіжістю віс від його „Вітряків над Ля Манш”, „Голубого Парижу”, від „Двох річок”, де м'яка пастельльність переливається з соковитістю поодиноких компонентів картин. А всі ці картини поєднані однією великою гармонією — радості існування.

Новістю у виставці Гуцалюка являються декілька картин з фігуральними вкомпонуваннями. Люди — на міських базарах, у каварнях

при столиках під парасолями під голим небом (напр., у картинах „Піяцца дез Ерб”, „Базар у Вероні” і „Ринок у Роеі”). Тут — карусель барв, різноманітність виразів людських облич, композиційні тонації у переході від гарячих до зимніх кольорів, повнота життя під прозористо хвилюючим небом. Вони приємно сугестивні і барвами, і композицією, і самим навіть кутом бачення мистця. Може недостатньо виявлений психологічний підтекст у цих фігулярльних зображеннях, лише злегка підкреслений типаж, — але це поза їхньою функційністю. Їхня функція у згаданих картинах — радше декоративно-композиційна та для надання повнішого руху й виразистішого ритму у композиціях. Тому слід іх сприймати не як свого роду портретні збірні мініатюри, а як композиційне зображення живою фігулярльності нових Гудалюкових творів.

Як цілість — Гудалюкова виставка незвичайно багата й різноманітна тематично та технічними засобами, але, оглядаючи її, дещо розгублюється у надто тісному галерійному приміщенні. Ця тіснота приміщення, де неможливо розвісити картини у проглядній відстані, утруднює значною мірою повноцінно сприймати усі ці багатоші якості расово малярського у своєму невпинному зрості і переконливого своєю творчою магією Гудалюкового мистецтва.

Виставка родини Мошинських у Нью-Йорку

На закінчення передвакаційного виставового сезону Об'єднання Мистців Українців в Америці та Літературно-Мистецький Клуб у Нью-Йорку гостили від 21-го травня до 5-го червня ц. р. у залі Клубу гостей із Денверу (Колорадо) — родину мистців Мошинських: Володимира (батька), Оксану (дочку) і Юрія (сина). Це вперше родина Мошинських дала перегляд (разом понад 120 творів) свого мистецького доробку для нью-йоркського глядача.

Кожен з трійки мистців Мошинських — по суті інший, хоч і поєднує їх усіх в основі реалістичний підхід до мистецтва.

Володимир Мошинський — мальяр давньої реалістичної школи, подекуди із склонністю до натуралистичного зображення усіх подробиць мальованого об'єкту. Він мистецьки переконливий портретист (особливо помітно вдалий його „Автопортрет” із елегантною строгостю кольору, з психологічною експресивністю та з дуже добрим рисунком), мальяр красвидів, жанрових та історично-жанрових картин, як також дуже своєрідний серед наших іконописців майстер ікони давніх київських зразків (не фаюмсько-візантійського, а украйнізовано-візантійського типу, не одноплощинного та на пейзажному запиллі) на „чеканеному” (втисканому) золотому тлі іконопису. У пейзажі й натюрморта — із рефлексійно-спогляданальною, стриманою ліричністю (напр., „Гриби”, чи темпера „Перший сніг”) та іноді з несподіваними кольористично експресійними (напр., буро-червоно-настій „Ранок”) переходами від переважно витриманих у строгому (подеколи злегка сентименталізованому) реалізмі кожної деталі у своїх олійних картинах, як, напр., одна з найцікавіших цього роду і дуже типова своєрідною, майже пuanтильною мозаїковістю, випрацювана до найменшої подrobiці олії „Водоспад”. Проте з малярського погляду у деяких інших його пейзажах і жанрових картинах — сюжет

їноді перемагає малярські вальори, переходячи, щоправда, у присмну кольоритом і, мистецьки опрацьовану, але все ж таки доволі поверховну нарративність, а нераз у більш або менш декоративну ілюстративність.

Незаперечне майстерство виявлене в його портретах. Володимир Мошинський — передусім вдумливий портретист з умінням передати психологічну сторінку портрета. Він також дуже своєрідний майстер високоякісних своєю київською традицією, з реалістичною прецизією і живими кольорами розмальованих ним іконописних творів, які своїми особливостями не схожі ані на фахомсько-візантійські, стилізовані ікони Петра Холодного, мол., ані на візантійські Київського типу ікони Богдана Доманіка, ані на упрощені в декоративній орнаментці іконописні репліки т. зв. чисто візантійської школи (тобто фресково-мозаїкової) — Михайла Осінчука. Іхній корінь — у давньому народному, строго реалістичному переображені орієнталійно-гелленістичних зразків, з поминенням лінеарної візантійської декоративності та з підкресленням, так би мовити живої кольоритності і реалістичного умісцевлення у простірній кількаплощинності на вибагливо позолоченому візерунку тла ікони.

Оксана Мошинська — дуже добрий рисівник-орнаменталіст. Її дві картини („Соняшник” і „По воду”), які свою технікою, зближеною стилізаційно до народного примітиву у малярстві на склі, поєднують витончений рисунок із ясною живістю кольору, та, мабуть, є її найцікавішими її творами (і найбільш самобутніми) на виставці.

Мініяюрні акварелі — настроєві і дуже приємні кольористично (особливо „Мейн” і декілька інших пейзажних акварель) вражаюти станованою свіжістю, але не дають повного вислову знаменітій її рисунковій техніці. Вони, без сумніву, талановиті, проте не мають тієї об'єктивної мистецької прикметності, як, напр., згадані вже олії „По воду” й „Соняшник”. У більших олійних пейзажах переважають у неї дещо вже застарілі реалістичні прийоми, а у деяких із них (напр., „Каньйон” чи „Гірська кабіна”), виконаних почасті технікою „алля пріма”, сировинність кольору (особливо зеленого й синього) приглушує позитивні вальори картини. Як нам здається, її олійні стилізації народного малярства, виразисті кольоритом і непередадованою орнаментикою, як також в інших її творах — композиційно доцільні орнаменалистичні елементи (м. ін., у цікавій акварелі, комбінованій з кольоровою графічністю, кубістично-сюрреалістичного типу „Перпетуум мобіле” (та великою мірою її рисункові ескізи) що її виразно видно із серії її рисункових праць у книжці авторства її брата Юрія „У світі мистецьких чарів”)) — це найправильніший і найорганічніший для неї шлях у її дальшій мистецькій творчості.

Юрій Мошинський, автор дуже живо написаної книжки „У світі мистецьких чарів” з багатьма його та його сестри Оксани рисунковими ескізами, — увесь у шуканнях. Раніші його картини, позначені реалізмом і мистецькими засобами, нерідко запозиченими від батька Володимира, деякі з них ще доволі сировинні в кольорі і переважно настроєво-ілюстративні. З пізніших вже настіміст — одні з підкреслено дискретною японською м'якістю й пастельністю кольориту (напр., „Тиша на озерах” і ін.), другі — олійні етюди (дуже добрий „Студент”), деякі споріднені з передкубістичними елементами Пікассо з 1907-1908 рр. з доби його переходу від іберійських впливів до афри-

канських масок, особливо „Муринка”, „Стомлена”, „Смуток”, де останній етюд нагадує відому Пікассою „Femme Dormant”, ще інші з них — з візерунковою площинністю, подібною, як у Матісса („Екс-центртика”), а ще новіші — сюрреалістичного світосприймання, з упрощеними, суворими формами й барвами, деякі сливе без тініювань, із своєрідною символікою та метафізичними елементами сюжету, як, напр., „Мистець”, „Вічність” — I, II і III, „Сучасність” і декілька інших.

Мимо тієї різності у прийомах, у тих особливо картинах, де домінує вирівняна кольористична суворість і станована чіткість контурів рисунку та психологічна виразистість в етюдах, як і у тих, де пробивається у пастелевих півтонах своєрідна тонкість начеб японського ліризму, — дається вичуті безсумнівна індивідуальність мистця.

Коли хтось шукає, — знаходить. Проте пошуки у мистецтві не можуть розбігатися в забагато різних сторін, як це слідно, особливо у раніших творах Юрія Мошинського, бо грозять небезпекою розгубитися стилістично. Це, очевидно, мистець розуміє, тому-то пізніші, зріліші вже його твори виразніше збігаються на лінії однієї координати, що позначена деякими вже посткубістичними натяками у своєму нестрогому, модифікованому реалізмі та в деяких оліях, іноді м'яко оркестрованих начеб японським, субtel'ним зарисовкою та кольоритом, споглядальним ліризмом. Коли ще додати своєрідну метафізичну поставу мистця, тоді стає очевиднішим, що ці всі елементи 'наближаються вміру вже до тієї лінії, що лежить між магічним реалізмом і Кіріківським сюрреалізмом. Це й був би, на нашу думку, найприродніший вихід із шукань для безумовно талановитого Юрія Мошинського, вихід, якому мистець міг би дати навіть власну творчу печать, як на це вказують частково його цікавіші цього роду спроби. Однаке цей вихід ще належало б чіткіше підкреслити абсолютно (хоч як це поняття релятивне) чистими валзорами кольору та більш простірним звірзничкуванням контурів, аніж це показано у деяких виставленіх, зближених до цього типу, його творах. Проте належить вірити, що, йдучи вже цим, останньо ним вибраним, творчим шляхом, Юрій Мошинський потрактує його якнайсерйозніше, і, зглибивши його малярські й мислительські аспекти, дасть нам вnedovzі твори повної мистецької зрілості та вже зовсім власного, впорядковано стилістичного вислову.

Вийшла з друку книжка есеїв

ОСТАЛА ТАРНАВСЬКОГО

„ТУГА ЗА МІТОМ”.

Книжку можна замовляти у Видавництві „Ключі”

через редакцію „Листів до Приятелів”

за надісланням 3.00 дол.

Любов Дражевська

ЄВРОПА ПІСЛЯ ДОВГОЇ РОЗЛУКИ

Під час моого останнього побачення з Миколою Івановичем Шлемекевичем у листопаді минулого року, він, повний надій та плянів, уявя з мене обіцянку, що я напишу до „Листів” про свою, як він сказав, „італійську ескападу”.

Зустріч з Європою після 16 років розлуки була коротка — лише три тижні. Спершу кілька днів мандрівка у воєнні й повоєнні спогади — Франкфурт-Мюнхен, потім нова сторінка — Італія.

**

Франкфурт, 14 липня 1965 року. Після безсонної ночі над жмарами Атлантического океану, тіні минулого на вулицях Франкфурту дужчі за газони з ромашками й модерн будинки з кольоровими бальконами, повними квітів. Чи я там, де жила 20 років тому? Чи в світі надій перед руїн, чи розчарувань серед благоденства?

З трудом розшукала вуличку Люгінсланд, де після війни серед руїн була півруїна, в якій містилася франкфуртська філія Центрального представництва української еміграції. Тепер Люгінсланд відбудована, слідів півруїни теж нема. За якимось дивним збігом обставин, сьогодні на цій вулиці міститься кілька об'єднань утікачів із Східної Німеччини.

Ходжу по вулицях — пізнаю і не пізнаю, навіть „Булворт” є. Здається, поверну за ріг — побачу знайомі руїни, зарослі бур'янами, аж ні... А на стінках двірця багато подряпин. Звідси колись вирушала у неопалених потягах в різні пункти великої тaborової держави і слухала з уст німкень безкінечні переліки розбомблених меблів та білизни. Вулиця від двірця до центру зовсім нова, уперлась у старовинні будови, уцілілі від бомбування. Пам'ятником війні височують руїни опери, зарослі кущами і травою. Напроти кав'ярня: столики між квітами і фонтанами.

Проходила повз перукарню, куди вчатала три роки. Не знаю, чи та сама господиня там і чи повернувся зі сходу її фельдфебель, що висів між дзеркалами і був предметом розмов і надій. Я піднялась сходами до приміщення, де колись жила: на табличці було нове ім'я. Від сусідки я дізнаюсь, що господар приміщення помер, його жінка — в будинку для старих. Виявилось, що я говорю з дружиною Віллі, який в мої часи був повоєнним голодним підлітком, тепер відкрив власну слюсарну майстерню і дав початок новій генерації, що бавилася у дворі.

**

Мюнхен, Мюнхен. За тиждень до кінця війни я вночі йшла з двірця крученю стежкою між горбами з уламків цегли й каміння. Сьогодні тут ряд крамниць з товарами з усіх Європи, включно з Східною.

Перехрестя широкої Людвігштрассе і Омштрассе. Як ясно стоять у пам'яті леви, що злетіли з арки, руїни на тому місці, де тепер квітники, фонтани, модерн будинки. Проживши в Німеччині понад

четири роки, ми не знали її, ми бачили війну й руїни. Мюнхен відбудований, перебудований і поширеній. Квіти на вікнах, балконах, перед будинками, на бензинових станціях.

Пам'ятник війні — гора на околиці Мюнхену, наскрізана з уламків з руїн. На горі хрест тим, що загинули під руїнами.

Данина геологічній частці мосі душі — відвідини відділу „Корисні копалини” у Дойчес Музеум. Тут близькуче втілення тенденцій модерного музеїництва: популяризація точних наук через приваблення і зацікавлення відвідувача. Як прикраса, височують на п'єдесталах метрові брили граніту, базальту та інших гірських порід. На бронзі викарбувані пояснення про їх утворення. На виставці „Матерія” гірський кришталь ілюструє порядок у природі: зовнішній вияв у кристалах незримих атомових грат. Всі пояснення й етикетки зроблено з німецькою акуратністю і мистецьки оформлено. Серед мінералів з усього світу я із здивуванням побачила великий рожевий рубін з Франкліну, Нью-Джерзі. Незображені шляхи самоцвітів — такого рубіна з Франкліну я в американських музеях ще не бачила.

**

У підстаркуватому фольксвагені, разом з двома приятельками, вирушили з Мюнхену на Інсбрук, через Альпи, до Італії. Німецько-австрійський кордон, як і всі кордони, що я переїздила, такий же легенький як канадсько-американський. Речей нам ні разу не перевіряли.

У житті не буває без розчарувань: Альпи заховались у хмарах і дощі. Італія зустріла базаром буквально на кордоні. Впритул до прикордонної охорони розкинулись ятки з яскравими і розмаїтими товарами: овочі, ковдри, светери, взуття, намисто — все внасип.

Фольксваген побіг з гір назустріч теплу. Мила Італія! Нема знаків коло дороги „Не паркувати” та „Не ступати на чужу власність”. Де хочете можна з'їхати з дороги і розкластися з пікніком. Наша перша зупинка була в яблуневому садку.

Так багато написано про Італію, так багато оповідають. З уявою про неї живеш з дитинства і вона зустрічає стара і нова, реалізована візія і несподіванка. Придорожні тополі вражают скожістю до українських.

За два тижні я проїхала по Італії коло 1000 миль (1567 км.) автом і коло 500 миль поїздом. Побувала на Адріатичному і Лігурійському морях, переїздила Апеніни, ходила по Вероні, Венеції, Равенні, Фльоренції і Римі, переїхала через Геную і Мілян, безліч малих міст і містечок.

**

Знайомство з Італією почалось з італійського Тиролю, далі передгір'ям поїхали на Верону. На хвилину зупинились коло фіялкових горбів, на яких добувають мармур, і набрали різникользових камінців.

Перша ніч в Італії у червоно-мармуровому місті Вероні. Увечорі були на виставі Шекспірових „Двох веронців” у відкритому театрі на місці старої римської арени: півзруйновані колони, амфітеатр з мармуровими сходами. Балкони Верони і небо були заднім тлом.

Зранку ходили містом. Пеклись у мармуровому колізеї, другому

за величиною після римського, але добре збереженому. Колись бились глядіятори, тепер для 22,000 глядачів ставлять опери. Прохололи в соборі XI століття. Подивились і на балькон Джульєсти, і на будинок Ромео.

На обід були запрошенні до італійської родини, знайомих моїх супутниць. Приміщення з трьох кімнат у новому будинку. Підлога — мармурова мозаїка, одягають спеціальні капці, щоб по ній ходити. Модерна кухня зветься американською. За обідом згадували війну, бомби, що падали на Верону. Брат господаря воював у „Росії” і навчився одного слова: „тікай”.

Надвечір рушили на Венецію. Рівнина, вузький шлях, обсаджений деревами. Край дороги продають кавуни та овочі.

Наступного ранку, у Венеції був проливний дощ, потім сонце. Сліпучо-білі будови, зеленкувата вода, мости. Вперше в житті у соборі св. Марка відчула золоту Візантію. Підлога з мармурових візерунків уся хвилями, бо собор нерівномірно осів на болотяному підгрунті. В Палаці Дожів бароккова розкіш, а в одній з заль рештки збитих фресок. (Коли в Харкові в 1930-х роках збивали фрески бойчукістів, то ми, наївні, думали, що це нечуване в історії). Під палацом і поруч з палацом тюрма: камери з товстими стінами й ґратами.

Іздили катером на скляні фабрики, що діють від XI століття все на тому ж місці і досі ще кустарного типу. Звідти йдуть ті скляні попільнички і звірятьа, що заливають Нью-Йорк.

З Венеції на південь, на Равенну. Зупинились на обід у малому містечку. Спека 35°Ц (104°Ф), але не тяжко переносити, сухо. У затинку прохолода. Будинки здаються сліпими, бо вікна міцно закриті жалюзіями. Літні жінки всі в чорній одежі з довгими рукавами.

Равенна. Гробниця Данте. Собор св. Віталія з VI століття — чудо мозаїки і мармурових орнаментів, у вікнах — півпрозорий алябастр. Тепер від Равенни до Адріатичного моря 7 кілометрів, а колись вона стояла на березі моря. За кілька століть море відступило. За містом, на краю заболоченої низини стоїть собор св. Аполінарія, який колись був на березі моря. Світлий храм, світлі колони з білого й сірого мармуру. Мозаїки, кажуть, найкращі в світі, і мені такими здаються.

Адріатичне узбережжя Італії зветься пролетарським пляжем Європи. Над морем безперервно курорти та ділянки для таборування. Ми знайшли собі тиху пристань на кілька днів на околиці містечка Фано. Тут ще ферми й мичать корови, зразу за нашим будинком починаються поля. Але тиха вулиця уже пристосовується до туристів: побудували і будують невеликі будинки, всі білі, але нестандартні.

Зранку на море — бірюзовово-блакитне з легенькими хвилями. Яке воно тепло, прозоре й лагідне, порівняно до тепер так знайомого нам сірого й бурхливого Атлантического океану. Широкий піщаний пляж переповнений не менше, ніж пляж під Нью-Йорком, але парасолі вишикувані суверо-геометрично, їх ставлять у заздалегідь забиті в пісок рурки. Прислухаємося і приглядаємося, з яких крайні пляжники. Переважають голосні німецькі розмови. Дві француженки у легковажних бікіні слухають радіопередачу з Франції. Багато італійців. Так недавно батьки цих пляжників, а може й деято з них, сипали бомби.

Я лишила своїх компаньйонок відпочивати на морі, а сама поїхала поїздом до Риму.

**

По Римі ходила з путівником у руках, присаджувалась у затінку, пила воду і обливалась з чудових римських фонтанів, обліплених людьми: п'ють і хлюпаються. Живилась морозивом і кавунами, що іх малими скибками продають на вулицях. Відбивалась від гейндрярів сувенірами.

Тібр з зеленою каламутною водою у мармурі, мости мармуркові. Набережні густо обсаджені деревами. На вулицях-алаєх квітучі олеандри, пальми.

Рим не можна уявити, по ньому треба походити. Руїни, статуй, храми. Місто в місті, нове життя на величних руїнах старого. Пробилася до Ватиканського музею з натовпом туристів. Бігом, бігом, повз вершини світового мистецтва. Радію, що бачила фрески Мікель-Анджељо та Рафаеля. Чи матиму змогу ще прийти?

У віллі Боргез вічна краса з білого мармуру. Коло прекрасної Прозерпіни, Аполона і Дафнії (Берніні) фотографуються туристи. Та тут іх менше і можна близько підіти до Рафаелевої „Дами з однорогом” і подивляти прозорість її очей. У парку навколо вілли кущій дереве олеандрів у цвіті, пінії, пальми, квіти, фонтани. Сухо, гаряче, випалена трава, цикади. В тіні обвиває вітерець, пахощі.

Римський українець, д-р Василь Федорончук, один за десятъох. Сам підготовляє і читає щоденну українську радіопрограму Радіо — Італія на 20 хвилин. Пише щотижня статтю до італійської преси, переважно на українські теми. Працює в університеті. Іздить з дозвідями. Знайшов час трохи показати мені Рим, повіз до катакомб та сказав, що всередину не піде, надто багато вже ходив з усіма, кому вічне місто показував. Я з тонесенькою свічечкою і містичним страхом походила за гідом підземними лябіrintами, подивилася на кістки. На прохання д-ра Федорончука, на радіопрограмі я розповіла про українських учених в Америці.

**

Зранку востаннє поплавали у теплому Адріянику і через випалені сонцем Апеніни рушили на Фльоренцію.

Два дні у Фльоренції, щоб усе життя мріяти ще завітати до цього міста між голубими горбами. Ще б піти до собору і знайти в півтемряві св. Никодима — Мікель-Анджељо. Ще б глянути на його Бакха. Ще б постояти перед мадоннами Ботічеллі...

Далі до Лігурійського моря. Коротка зупинка в Пізі. Візерунчаста мармурова башта, заложена тисячами репродукцій (одна з потвор стойть при 22 дорозі в Нью-Джерзі), хилиться над яскравим газоном.

Узбережжя Лігурійського моря неймовірно схоже на Крим. Зелені гори занурені в море, бірюзовий колір води, білий порох на дорогах. На курортах італійської Рів'єри буйні пальми й квітучі олеандри.

**

Яких чотири милі від берега Лігурійського моря лежить містечко Каррара, а зразу за ним починаються білі мармуркові гори, які вже дві тисячі років постачають мармур скульпторам усього світу.

Крутого дорогою їдемо в гори. Придорожні оголошення запрошують туристів оглянути кар'єри мармуру. Зупиняємось на півгорі.

Внизу — зелена долина, над нами — стрімкі сліпучо-блі вершини. Місцями білі хмари лежать на схилах гір, то курява з кар'єрів, де добувають мармур. Один з кар'єрів зовсім коло нас, врізаний у гору. Мармуррова маса природньо, системою тріщин, ділиться на досить правильні великі чотиригранні призми. Робота в кар'єрі йде півкустарно: призми відділяють від мармурової стінки невеликими вибухами, часом ще й розпилюють. При нас три робітники обивали блискучо-блі брили сталевим дротом, а далі підіймальний кран втягав іх на вантажні авта.

Недалеко від кар'єру три дорозі стоять крамниця, чи точніше б сказати, повітка, з мармуровими виробами: статуетки, попільнички, лампи, вази. При вході трохи модерна Мадонна неймовірно біліє на сонці. Власник крамниці скульптор. Каже, що закінчив Мюнхенську Академію Мистецтв, та з чистого мистецтва тепер прожити тяжко, треба торгувати сувенірами.

Миль п'ятнадцять ми їхали на північ покрученуо дорогою по надморських горbach і все бачили ланцюг наче снігових гір. Я й не гадала тоді, що доля судила мені взимку заглибитися у каррарський мармур, бо довелось про нього робити доповідь. Готовуючись до неї, я дізналась, що Страбо на переломі нашої ери писав про стрімкі гори з мармуру, де добувають такі довгі брили, що одної вистачає на цілу колону; у старі часи, щоб відділити брилу мармуру, вганяли у тріщину дерев'яні клини, а потім змочували їх, щоб вони набухаючи розколювали камінь; Мікель-Анджельо місяцями перебував у мармурових горах, вибираючи брили відповідні до його задумів і керуючи їх добуванням та транспортом. Різні джерела подають, що тепер діє від 400 до 600 кар'єрів. Та ніде в літературі я не знайшла пояснення, чому саме в Каррарі і ніде більше в світі такий білий, півпрозорий, дрібнозернистий, блискучий мармур, ще й невичерпні поклади його.

Ночували у курортному містечку під Генуєю. Вулиця до нашого пансіону була така вузенька, що фольксваген шкрябав то один її бік, то другий.

Генуя — порт, маса пароплавів, запах гнилої риби. І тут ряди нових багатоповерхових житлових будинків, як і в Римі, і у Фльоренції, і в інших італійських містах. Модерні куби з грою пастельних кольорів на бальконах і жалюзіях. Кольори сусідніх будинків гармоніюють і вся вулиця як орнамент.

Переїхали через горби на північ від Генуї, а далі рівнина. Перетнули нещікаву, з низькими берегами, річку По. За Міляном болотяна рівнина змінилась на альпійське передгр'я. Набіг туман, похолодніло, ми в'їхали в гори. Черговий удар долі — уславлене красою озеро Комо було затуманене й сіре. В горах кордон з Швайцарією. Хлопчики продають овочі у плястикових торбинках.

Згадаю про туристів в Італії, які є важливим джерелом прибутку в країні та кількістю переходяти в якість. Ними забиті вулиці, дороги, музеї, собори, пляжі.

В авті ми граємося: угадуємо національність людей в сусідніх

автах, а тоді перевіряємо свої здогади за значками, що дають державну принадлежність кожного авта.

„Дівчата скелетисті, мабуть, англійки”.

„Ото виробляє автомобіль, напевно італієць”.

„Як речі добре прив’язали, то німці”.

Багато авт з Франції, Австрії, Англії, Німеччини. Трапляються з Швайцарії, Бельгії, Голландії, США, Швеції. Ні разу не бачили авта з країни по той бік залізної завіси.

Автобуси теж з багатьох країн. Тут дискримінація старих: молодь і родини з дітьми в автах, літні люди — в автобусах.

У Римі, відпочиваючи під колонадою собору св. Петра, я спостерігала гурти підстаркуватих жінок, що висипалися з різнонаціональних автобусів. Пані з Амстердаму відрізнялась дуже чистеньким одягом. Сенатори з італійського автобусу були переважно товсті. Старші американки — масовий і різникольоровий без смак.

Обслуга туристів добра. На кожному двірці є інформаційне бюро, де говорять багатьма мовами і дають адреси для ночівлі на різні ціни. Мотелів я не бачила. Дуже багато ділянок для таборування, особливо на морських узбережжях. Безліч готелів, пансіонів, кімнат у приватних будинках. В кожному селі оголошення: „камера” чи „цімер”. Звичайна практика господарів 'невеликих будинків та їх відпоручників — вечірньої години стояти перед будинком і рухами та вигуками запрошувати автомобілістів у них зупинитися. У передмісті Венеції трапилось нам таке: ми стали між двома будинками і з обох зразу ж вискочили експансивні аборигени, кожна група до себе тягне. Пішовши до одного з будинків, ми посіяли бурю.

Славетні музеї виповнені туристами так, як підземка нью-йоркчанами о 5 годині дня. Бувас, що в одній залі тарабанять по три гіди.

Вакаційні отари створюють проблеми у соборах. Як тільки не доглянути, міжнародні шорти прориваються до вітваря. Не допомагають великі відозви у англійській, французькій і німецькій мовах, виставлені при вході до майже всіх соборів, щоб нагадати, що до Божого храму треба заходити в пристойній одежі. Я бачила кілька методів боротьби з туристами. При вході до собору св. Марка у Венеції показний красунь в одязі XVIII століття перегороджує жезлом дорогу недостойним, або рухом голови показує завеликому декольте, що йому не місце в соборі. В інших соборах всередині чергують служники і горе шортам, вузьким штаням, сорочкам з короткими рукавами та декольте, іх негайно й рішуче виводять з собору через бічні двері.

Ми, як і всі досвідчені туристки, носили в торбинках хустки, щоб накидати на голову.

**

Мандрівок не буває без пригод, і в Австрії, на дуже-дуже крутому шляху до перевалу, наш фольксваген раптом поламався. Щось стукнуло, він зупинився і все. Зате ми мали нагоду спостерігати чудеса, що їх виробляє на своєму тягаровому авті автомеханік, прихавши забрати нашого інваліда. Він віртуозно маневрував в автомобільних потоках над проваллям, повернув наше авто у протилежний бік, штовхнув його з гори на узбіччя, причепив до свого і по-

тягнув. Пізніше в гаражі ми дізналися, що на крутому шляху не тільки ми зазнали біди. Відколи розвинувся автомобільний транспорт, ця гора стала золотим дном для гаражу в долині. Особливо ламаються авта з водіями з рівнин — не вміють їздити по горах.

До Мюнхену довелось їхати автобусом.

**
*

У Парижі була один день. Тепер він добре вимитий, сірі будови стали сліпучо-білими. Нових будинків видно значно менше, ніж в Італії, Німеччині, Америці.

Мінералогічний Музей брудний і старосвітський. Я була одна в довжелезній залі з старомодними шафами, напевне з минулого століття. Прекрасні кристали з усього світу (колекції дорогоцінного каміння з Бразилії і Мадагаскару, діаманти, смарагд з Сибіру тощо) надмірно нагромаджені і часто припорощені. Етикетки пожовкілі, часом написані ручно, лежать криво. Серед мінералів усміхнулись добри знайомі з Нью-Джерзі.

**
*

Іzdивши автом по Європі, я з ностальгією згадувала американські дороги. Автошляхи в Австрії, Італії і Швайцарії неймовірно відстають від розвитку автотранспорту й туризму. Лише на автостраді Генуя-Мілян автошлях мав чотири стрічки для руху в обидва боки. Всі інші шляхи, якими я їхала, мали дві стрічки, здебільшого були вузенькі і в додаток до авт виповнені мотоциклістами й вельосипедистами. Основні шляхи між Італією і Німеччиною часом переходять через такі вузесенькі вулички швайцарських містечок, що двом автам годі розминутися. При в'їзді до містечок з обох боків скупчуються валки авт, через містечко пропускають то з одного боку, то з другого.

У містах рух регулюється незрівняно гірше, ніж в Америці: мало світлофорів і знаків зупинки, ще й пішоходи плутаються між автами, переходячи вулиці. На кожному перехресті мені дух завмірав.

Після європейського „автодосвіду”, їхати автом з летовища Кеннеді на Мангаттен був справжній відпочинок.

Артур Кестлер, автор книги „Тьма опівдні”, належить до плеяди письменників, колишніх комуністів, які розчарувалися в комунізмі, як ось італієць Ігнаціо Сільоне, француз Альбер Камю, поляк Чеслав Мілош, чи давніше англієць Джордж Орвел, українець Микола Хвильовий та інші. Свою колишню участь у комуністичній партії в Москві Кестлер порівнює з біблійною історією про молодого Якова, що закохався у вродливу дівчину Рахелю:

„Я служив комуністичній партії сім років — такий самий час, як Яків пас Лабанові вівці, щоб заслужити його дочку Рахелю. Коли прийшов реченець, у темне Яковове шатро ввели наречену. Щойно вранці він побачив, що всю свою пристрасті він віддав не гарній Рахелі, а її старшій сестрі, гидотній Лей, яку йому хитрий Лабан підсунув навпотемки”.

В. Л.

XXXIV КОНГРЕС МІЖНАРОДНОГО П. Е. Н.-КЛЮБУ

Цьогорічний Конгрес Міжнародного ПЕН-Клубу відбувся в Нью-Йорку в днях від 12-го до 18-го червня. Це 34-тий з черги конгрес (цим разом у США — вдруге, вперше проходив тут ще 1924-го року) цієї всесвітньої організації поетів, есеїстів, романістів і драматичних авторів, яка об'єднує під цю пору активних 78 Центрів (не входять туди республіки Радянського Союзу і ще декілька інших країн та народів), а в тому також Центр Письменників в Екзилі (Writers-in-Exile Center). Метою ПЕН-Клубу є в першу чергу міжнародне (міжнаціональне й міжмовне) літературне зближення письменників усього світу та оборона свободи вислову кожного письменника.

Головним предметом доповідей і дискусій цьогорічного конгресу була тема „Письменник — як незалежний дух” — (як окрема, вступна доповідь) і крім цього в оформленні в чотирьох дискусійних панелях, попереджених окремими рефератами: „Письменник в електронічній добі”, „Вплив літератури та соціальних наук на природу” сучасної людини”, „Письменник як співробітник у прямуваннях інших людей”, та „Письменник як публічна постать”. Крім того відбулось багато товариських та розвагових імпрез: прогулянка учасників пароплавом довкруги Мангеттену, відвідини й прийняття в Об'єднаних Націях, в Американській Академії Літератури й Мистецтва, в Музеї Модерного Мистецтва, в Американському Товаристві Поетів, і як фінал — банкет у репрезентативній залі Пляза-Готелю та приватні прийняття (в неділю, 18-го червня) по кілька десятків учасників у групі в домах американських інтелектуалів та близьких для справ літератури родин (переважно із світу видавців, як також у приміщеннях, спонзорованих Нью-Йоркським Університетом) у місцевостях Сетокет, Сейнт Джеймс і у Стоні Брук на Лонг Айленді.

Ділові конференції та всі основні сесії з доповідями проходили в авдиторіях Лоеб-Центру Нью-Йоркського Університету. Головною літературною атракцією був авторський вечір (в залі YM-YWHA), спонзорований Американським ПЕН-Центром як господарем конгресу, видатного сучасного члійського поета Пабло Неруди, якого представив учасникам конгресу й запрошеним гостям відомий, вже літній американський поет Арчібалд МекЛіш. Оригінали поезій читав сам автор, а англійські переклади — п'ять його американських перекладачів. Публіка, що виповнила вщерть простору залю, привітала виступ поета овацийно, не зважаючи на його політичні переконання, бо виступ був дійсно блискучий, а Пабло Неруда — справді чи не найбільший, живучий сьогодні, поет обидвох Америк.

Учасники конгресу були також запрошенні на театральні вистави в Лінкольн-Центрі і ще до одного нью-йоркського театру, де йшла якраз п'єса Артура Міллера, президента міжнародної екзекутиви ПЕН-Клубів.

Як делегати Центру Письменників в Екзилі брали участь також українські письменники, члени ПЕН-Клубу: Богдан Бойчук, Григорій Костюк, Вадим Лесич і Остап Тарнавський, які предложили

Конгресові (на руки генерального секретаря Міжнародного ПЕН'у Дейвіда Карвера і президента Американського Центру ПЕН-Клубу Люї Галянтієра) меморандум разом із зібраними фактичними пресо-вими матеріалами в справі арештувань і засудів українських письменників у Радянській Україні (Світличного, Дзюби і товаришів), з пе-тицією поставити цю справу на форумі Конгресу та передати її для дальшої акції Комітетові для справ ув'язнених письменників (Writers-in-Prison-Committee), який діє при централі ПЕН'у. Меморандум було виготовлено Об'єднанням Українських Письменників в Екзилі „Слов-во”, а у зібранні матеріалів для нього допомогло В-во „Пролог”. Саме ж „Слово” — ані як організація, ані якнебудь його формальні представники у Конгресі участі не брали (однакче про це чомусь не-правильно інформувала майже уся наша емігр. преса), і навіть брати не могли, бо „Слово” до ПЕН'у ніякого відношення не має, як і не мають різні літературні організації чи письменницькі гільдії інших народів і держав, тільки брали участь делегати поодиноких Центрів ПЕН'у, запрошені й офіційно зареєстровані інші гості та т. зв. об-серватори, останні переважно з тих країн, які не мають своїх ПЕН-Центрів.

Меморандум у справі Світличного, Дзюби і товаришів було пред-ложено Конгресові, як уже згадано, українськими письменниками — членами ПЕН'у, делегатами його Екзильного Центру. Реферував його перед Конгресом генеральний секретар ПЕН'у Дейвід Карвер. Ще перед тим — воно було внесене для розгляду на засіданні екзекутиви Конгресу предсідником Екзильного ПЕН-Центру, литовським дра-матичним поетом Альгірдасом Ляндсбергісом від імені українських делегатів, та успішно підтримано предсідником Американського ПЕН'у Люї Галянтієром, як також іншими учасниками передконгресового засідання. Учасники Конгресу прийняли меморандум спонтанними оплесками без будь-яких застережень. Згідно з пропозицією генер. секретаря ПЕН'у Дейвіда Карвера — вирішено передати справу для дальшої акції згаданому вже Комітетові для Ув'язнених Письменни-ків. У двох із щоденно публікованих звідомлень для преси і учас-ників Конгресу (Press Release) із засідань ПЕН-Конгресу (від 16-го й 18-го червня) справу ув'язнення й засудів українських письменни-ків у Радянській Україні президія Конгресу (як також на конгресових сесіях) поставила зараз поруч справи Синявського й Даніеля, по-даючи ще справи переслідувань (і грошевих кар) каталонських ін-телектуалістів еспанським урядом, обмежувань свободи слова й ареш-тувань письменників у Туреччині та репресій і арештувань у кому-ністичному Китаї.

Усіх конгресових делегатів і зареєстрованих гостей було понад 500 осіб. Зголосивши обсерваторів з Радянського Союзу на конгресі не було. Мало іх бути шість (в тому ані одного українського автора), як подавав офіційний список делегатів, але всі вони (за винятком одного, балкарського поета Кайсина Кулісова) — радше кололітера-турні „апаратчики”, невідомі в літературі імена, на що й звернули увагу екзекутивна президія Міжнародного ПЕН'у та американські організатори Конгресу, і, мабуть м. ін., внаслідок того малосерйозна з літературного погляду радянська делегація обсерваторів відклала свою участь у Конгресі.

Проте майже всі т. зв. сателітні країни брали участь. М. ін., з

Вадим Дорош

НОТАТКИ З ЛЕКТУРИ

June Bingham: U THANT, the Search for Peace. New York,
Alfred A. Knopf, 1966. (xxii) 300 р.

Восени 1961 р. Генеральна Асамблея Об'єднаних Націй обрала одноголосно генеральним секретарем ОН бірманського амбасадора У Тана. А в 1963 р. вибір поновлено — знову ж таки без єдиного голосу спротиву, навіть без традиційного „нет” представника СРСР. Навпаки, Андрей Громико (а за ним, розуміється, всі його підтакувачі з „незалежних” радянських та сателітних республік) голосував за кандидата дарма, що той кандидат заповзятий антимарксист. Така зворушливо-ідилічна примирливість радянського делегата викликала тоді чимале здивування. За висловом Едлая Стівенсона, „з-поміж ста народів в ОН, У Тан виявився єдиною людською істотою, сприйнятною для кожного”.

Хто ж він такий, отої азійський

*
дипломат, і які це надзвичайні прикмети в нього, що здобули таке беззастережне визнання всього світу? Про це читач на Заході знав досі небагато (а в Радянському Союзі то й поготів). Щоправда, два роки тому видано в Нью-Йорку окремою книгою промови та заяви У Тана*), однаке це публікація радше науково-документальна, а живої людини, У Тана, в ній так і не показано. Тим то треба радіти першою в світі справжньою біографією У Тана, яка тільки появилася на американських книгарських полицях під заголовком „У Тан у пошуках миру”.

*) Toward World Peace: Addresses and Public Statements, 1957-1963. By U Thant. New York, T. Yoseloff, 1964. 404 р.

Польці був присутнім видатний польський поет Юліян Пшибось, з Румунії — відомий письменник Александру Балаяці, з Югославії, яка мала окрім представлених Центри — сербський, хорватський, словінський і македонський, було кілька визначних поетів (напр. Матей Бор) та літературознавців (проф. Святозар Петровіч і ін.), з Мадярщини відомий поет Веирес та інші. З інших визначніших, відомих у ширшому літературному світі, письменників, брали в Конгресі участь як делегати: Джон Стейнбек, Перл Баک, Ельмер Райс, негритянський поет Арна Бонтемпс та проф. Рене Веллек із США, Софія Вадія та Мансухлял Джавері з Індії, Коїро Серізава з Японії, Роберт Гофін (Бельгія, Франкомовний Центр бельгійського ПЕН’у), Франц Цокор з Австрії, Емануель Робле із Франції, Рудольф Кремер-Бадоні та Гюнтер Вайзенборн з Німеччини (перший із Зах.-Нім. ПЕН’у, другий із берлінського, що охоплює організаційно письменників західнього і східнього Берліну), Фридерика Цвайлі (1-ша дружина Стефана Цвайга), Ігнаціо Сільоне з Італії, Вікторія Окампо з Аргентини, Кетлін Нотт із Англії, Остін Кларке з Ірландії та чимало інших.

В наступному році передбачається черговий, 35-ий Конгрес, тим разом на африканському континенті.

Авторка цієї книги відома американська письменниця й журналістка Джун Бінгем, дружина колишнього амбасадора США до ОН, а тепер конгресмена Джонатана Бінгема. Біографія У Тана — це третя з чергі книжка Джун Бінгем, а її статті, есеї та нариси появляються часто в різних американських журналах.

Важко уявити більш відповідну людину для написання цієї біографії. Разом із своїм чоловіком авторка мала нагоду зустрічатися і знайомитися в ОН з представниками різних держав, а як активна журналістка цікавилася всією діяльністю цієї установи. Особливо ж подружила родина Бінгемів з родиною У Тана. Крім цього, під час свого подорожування по Бірмі, авторка простежила біографію У Тана на місці, провівши низку опитувань та розмов з його товаришами дитинства, знайомими, друзями, учнями, рідними.

Усе ж таки скромний У Тан довго не хотів погодитися на публікацію цієї книги. „У нього попросту немає жодного славолюбства”, — пише авторка. Він дав згоду аж тоді, коли його запевнили, що, крім його біографії, у книзі подано чимало відомостей про його батьківщину. А інформування чужинців про Бірму — це для У Тана справа надзвичайно важлива. Але й тоді він відмовився прочитати рукопис книги. Ось як описує це авторка:

„Я вручила йому рукопис. Він задумливо поважив його на долоні, а тоді простягнув мені назад, кажучи:

— Думаю, що я все таки не читатиму цього.

— Чому?

— Бо коли зроблю тільки якесь невеличке зауваження, тобто невеличку зміну, то мене вплутають у писання цієї книжки.

— Ніхто й не знатиме...
Він глянув на мене суворо:
— Але я знатиму, — сказав”
(ст. 4).

На сторінках книги, неначе на канві змережаній дбайливою рукою вишивальниці, проходить на тлі сучасної історії Бірми сплетений з нею життєвий шлях У Тана: дитячі та юнацькі роки в Пентгау, згодом навчання в Рангунському університеті, а тоді вчителювання в рідному місті. Свою вчительську працю У Тан безмежно любив. Про це свідчать його колишні учні; вони ще й досі загадують, як він бувало називав їх:

„Стараїтесь бути і добрими, і здібними. Якщо ж не зможете стати здібними, то будьте лише добрими, бо наша країна не потребує здібних але поганіх людей” (ст. 190).

Наступає війна, роки важкої японської окупації, а там здійснюється нарешті мрія бірманських патріотів: 1947-го року Бірма стає самостійною державою. Молодій державі спішить відразу на допомогу — хто ж би? — Радянський Союз. Москва пропонує Бірмі щедрі подарунки: побудову шпиталів, технічних інститутів, театрів, готелів, спортивних майданів, культурних осередків тощо. Але, як каже авторка, „гордий бірманець ніколи не любив подарунків”. Ось відповідь, що її одержав радянський уряд від бірманського прем'єра У Ну:

„Бірма ожоче прийме економічну допомогу, але не задармо. Ми воліємо заплатити за неї, бо це створює соліднішу підставу для приязні” (ст. 216).

Ця гідна відповідь могла б послужити повчальною лекцією для

деяких новостворених держав, які, спокусивши на „дурничку”, клюють московську приманку. Не знають, сердеги, мудрого латинського вислову: *Timeo Danaos et dona ferentes**.

Молодому У Танові доводиться покинути улюблене вчителювання — батьківщина кличе його до важливіших завдань. 1947 року У Тан стає керівником відділу в міністерстві преси й інформації, згодом секретарем прем'єра У Ну. У 1955 році він член делегації на Бандунгську конференцію, а два роки пізніше його призначають на одне з найпочесніших але й найвідповідальніших становищ: постійного амбасадора Бірми в ОН. На цьому міжнародному форумі У Тан швидко здобуває собі славу справжнього апостола миру і невблаганного ворога всякого насильства. „Я відчуваю огиду до тоталітарних систем”, — заявляє У Тан (ст. 277).

17 вересня 1961-го року згинув у невиясненій ще й досі катастрофі літака генеральний секретар ОН Даг Гаммершельд. „Удар літака об землю почув увесь світ”, — пише авторка. Організація Об'єднаних Націй опинилася в одній з найважчих своїх криз. Не стало бо не тільки людини, якої ніхто не в силі був замінити, але й не стало керівника такої життєвоважливої установи як Генеральний Секретаріат ОН. За цей пост відразу ж спалахнула завзята боротьба між східним і західним блоками.

За дотеперішньою традицією, генерального секретаря обирали з-поміж представників нейтральних держав. Але тепер радянська делегація заперечила цю традицію, згідно з відомим висловом Хрущова до Волтера Ліппмена:

*) Бояться данайців навіть тоді, коли вони приносять подарунки.

„Є нейтральні країни, але нема нейтральних людей. Нам не треба другого Гаммершилда, хоч би з якої нейтральної країни він походив” (ст. 248).

Громико запропонував обрати не одного, а трьох генеральних секретарів — по одному з-поміж комуністичних, західних і нейтральних держав — з умовою, що для правосильності іхніх рішень потрібна однозгідність усіх трьох. Ця більшовицька пропозиція, відома в кулуарах ОН під популярною назвою „російська тройка”, викликала рішучий спротив західних держав. Усім бо було ясно, що це той самий маєвр, який більшовики з успіхом стосують у Раді Безпеки, бо ж комуністичний представник у Секретаріяті припиняємо своїм постійним „вето” всяку ініціативу двох інших і таким чином паралізуватиме всю діяльність Генерального Секретаріату. Почалися безкінечні переговори й безвислідні засідання — росіяни були тверді й неуступливі, як звичайно. Аж ось кризу розв'язав Едлей Стівенсон, застосувавши справжній дипломатичний „кайзершніт”.

Припинивши переговори з більшовиками, американська делегація запропонувала Генеральній Асамблії ОН обрати тільки однosoбового генерального секретаря, а саме — У Тана. Кандидатура азійського дипломата знайшла негайну й ентузіастичну підтримку всіх новостворених афро-азійських держав. На цьому саме й полягав американський „шахмат” у розгрі Стівенсон-Громико. Виступити проти кандидатури У Тана Москва не могла, бо це означало б виступити проти всіх афро-азійських членів ОН. Одночасно це означало б перекреслити всю свою дотеперішню політику і власними руками здерти з себе маску „захисниці і приятельки”

цих народів. До цього Москва ніяк не могла допустити. У висліді: одноголосне обрання У Тана генеральним секретарем ОН.

На новому становищі У Тан не-гайно присвячує свою невтомну діяльність найважливішій меті: ніколи не допустити до термо-ядерної війни, в якій — за його крилатим висловом — „єдиним переможцем була б смерть”. І тому де тільки спалахує конфлікт між членами ОН, там негайно ж появляється У Тан із своєю відомою вимогою до спірних сторін, щоб вони вживали „силу аргументу, а не аргументу сили”.

Його виступи та промови не раз викликають обурення і у Вашингтоні, і в Москві. У Тан не вагається натаврувати випадки расової „неправедливості” в шідених американських штатах, ні виступити проти інших негативних явищ американського життя. Під час президентських виборів він побачив у Сан Франціско афіші із зневажливими словами і непристойною лайкою на президента держави. У Тан з обуренням осудив таку неперебірливу виборчу кампанію. „Американська сво-

бода перемінилася у сваволю”, — сказав він тоді (ст. 270).

Про мадярське повстання він заявив в ОН:

„(Мадярське) повстання здавлено збройною силою Радянського Союзу, а мадярам накинуто уряд не їхнього вибору” (ст. 219).

Відомий теж його заклик до Чехієнса й Косигіна, щоб вони дозволили Хрущову самому вияснити публічно причини його усунення від влади.

Усе ж, не зважаючи на такі „недипломатичні” виступи (а може саме завдяки їм), У Тан втішається загальним признанням та пошаною. Ніхто бо не в силі заперечити однієї його найважливішої прикмети, а саме: непокітної чесності.

3-го листопада цього року кінчається реченець урядування У Тана. Тож і не диво, що в ОН помічається вже тепер турбота: чи погодиться У Тан залишитися ще на чотири роки генеральним секретарем ОН, а якщо ні, то хто замінить його наступником?

E R R A T A

У попередньому (3-4) ч. „Листів” трапилися прикрі помилки:

У статті Д. Козія „Ідея вірності в концепції І. Франка” на стор. 6, рядок 7 згори після слова „спостерігаючи” пропущено: „життя сучасної людини”; на ст. 7, р. 22 знизу, замість „героїчні змагання трагедії” має бути: „змагання геройні трагедії” (тобто Антігони); на ст. 12, р. 8 згори замість „недавало” має бути: „надавало”.

У статті Вадима Лесича „З мистецького нотатника” на ст. 42, р. 16 згори надруковано: „відзначаються композицією”, а має бути: „відзначаються композиційно”; на ст. 42, р. 25 згори надр.: „Лайонела Файнінгера”, має бути: „Лайонела Файнінгера”; на ст. 44, р. 7 знизу надр.: „ці речі не доходять”, має бути: „ці речі ще не доходять”.

У шановних авторів і читачів просимо вибачення. — Ред.

ПРЕСОВИЙ ФОНД

На Пресовий Фонд „Листів до Приятелів” прислали: По 5.00 дол.: О. Марусяк (Філадельфія), І. Дончук (Філадельфія), В. Чурма (Ляшін), І. Храпливий (Ст. Луїс), І. Савка (Філадельфія), Д-р Л. Мостович (Лексінгтон), Р. Дражньовський (Тінек), А. Катерович (Торонто), О. Петренко (Торонто), Д-р Л. Кушнір (Філадельфія), В. Іваник, Л. Филипів, С. Шипилівій, М. Засіцький (Ньюарк), О. Солтисик, Д-р В. Несторович (Дітройт), В. Міяковський (Нью-Йорк), А. Слюзарчук (Дітройт). 4.00 дол.: П. Одарченко (Вашингтон). По 3.00 дол.: В. Шерей (Фор. Гілс), Д-р Д. Шевчук (Невада), В. Осадчук, В. Іваник. По 2.50 дол.: О. Клюфас (Довер), М. Турянський (Чікаґо). По 2.00 дол.: В. Витвицький (Дітройт), П. Іванів (Торонто), І. Витинович (Форт Віліям), С. Бровчук (Оттава), Б. Ухач (Дітройт), Р. Лазечко (Дітройт), І. Кушко (Чікаґо), Д-р К. Бризгун, І. Шкільник.

По 1.00 дол.: Я. Карабан (Денвер), П. Шитрук (Лонг Айл. Сіті), М. Ляшенко, В. Гвоздецький (Солт Лейк Сіті), В. Брилинський, А. Турчин, І. Зельський, А. Берегулка, По 50 ц.: І. Стрілець (Клівленд), І. Загородній (Клівленд), М. Палій.

Біля деяких прізвищ бракують назви місцевостей. Можлива теж неправильна транскрипція прізвищ з англ. адреси. Заздалегідь просямо вибачення за ті недогляди, спричинені винятковими обставинами, в яких нам довелось продовжувати видавання журналу.

За всі пожертви Видавництво широко дякує.

Грошові посилки просимо слати на адресу:

Mrs. Martha Shlemkeyevich-Sawycky

LETTERS TO FRIENDS

P. O. Box 428.

Newark, N. J. 07101.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просямо Ви. Передплатників вчасно відновляти передплату. Кошти друку зросли. В-во вирішило продовжувати уліпшенню недавно оправу журналу, натомість умови передплати на 1966 рік залишаються надалі \$ 5.00 річно (\$ 2.75 піврічно).

Прохасмо Передплатників повідомляти нас завчасу про зміну мешкання (подаючи при цьому обидві адреси: нову і стару). Пошта завертає вислані числа, а

це зайва затримка для Передплатника і зайвий кошт для нас.

До в-ва наспіло чимало передплат і пожертв у листах адресованих на прізвища співробітників журналу. Адміністрація відсилає ці листи співробітникам, а ці знову ж повертали їх до адміністрації. Тому просимо всі листи адресувати лише:

LETTERS TO FRIENDS

P. O. Box 428

Newark, N. J. 07101.

Адреси для Австралії:

Dr. V. Bilynskyj, 43 Mathoura Rd.
Toorak SE. 2, Victoria, Australia.

Mr. I. Htupewych, 121, Kildare St.
Blacktown N.S.W. Australia.

Mr. T. Pasiczynskyj, 60 Hughes St.,
Mile End. South Australia.

Умови передплати:

на рік	5.00 дол.
на півріччя	2.75 дол.
окреме число	1.00 дол.

Ціна 1.25 дол. (Збільшене число).

LETTERS TO FRIENDS
P. O. Box 428.
Newark, N. J., 07101